

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIOLOGIE, OBOR SOCIOLOGIE

Změny ve vnímání práce
(Changes in perception of work)

Ondřej Svatoň

Praha 2007

Vedoucí práce: **prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc.**
Doktorský studijní program: **sociologie**

Prohlašuji, že jsem dizertační práci „Změny ve vnímání práce“ vypracoval samostatně a s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze, dne 7. 9. 2007

Ondřej Svatoň

Poděkování:

Za pomoc při určení myšlenkových východisek práce a za inspirující připomínky děkuji panu prof. PhDr. Miloslavu Petruskovi, CSc.

Za mnoho cenných rad, konkrétních doporučení a upozornění na relevantní prameny děkuji panu doc. PhDr. Jiřímu Šubrtovi, CSc.

Poděkování patří paní PhDr. Janě Duffkové, CSc., za pomoc s vyhledáváním relevantních pramenů a ochotu, se kterou se mi věnovala po celou dobu přípravy dizertace.

Děkuji také PhDr. Sávovi Svatoňovi za podnětné konzultace při hodnocení historických pramenů a ing. Marii Němcové za revizi a korekturu textu a za množství připomínek k němu.

Abstrakt

Pojem práce se stal jedním z ústředních konceptů teorií zabývajících se vysvětlováním společenských procesů. Je součástí úvah klasiků sociologie Durkheima, Webera i Marxe, ale zabývají se jí zásadním způsobem i vysvětlení založená na evropské křesťanské tradici.

Dnes dominující chápání role práce ve společnosti vycházejí převážně z ekonomického vidění světa, a to i v případě reakcí na negativní vliv práce na utváření života jednotlivce a na formování jeho osobnosti, s nímž je možné se setkat v současné sociologii.

Proměny vnímání placená práce jsou ovlivňovány rozvojem nových technologií a mění dosavadní vnímání „společnosti práce“.

Změna podílu rutinní placené lidské práce na výrobě a často už i při poskytování služeb se vymyká výkladům, které poskytují ekonomické koncepty společenského řádu založené na principu racionality produkce a spotřeby. Začíná být zpochybňováno tradiční pojetí principu zásluhovosti. Proměny vnímání produktivní práce ovlivňují i chápání bohatství, které je dnes definováno jinak než ve společnostech zemědělských a tradičně průmyslových.

Dosažené limity snah o výklad společenských procesů založené na ekonomickém chápání problematiky práce se předkládaná studie snaží překonat pokusem o změnu úhlu pohledu na otázku směny práce na trhu a nalezením jiného vztahu mezi prací a mocí, resp. dělbou práce a distribucí moci ve společnosti.

Abstract

The concept of work became one of the central ideas in theories focused on the explanation of social processes. It is included in theories of Durkheim, Weber and Marx. Social theories based on the European Christian tradition deal with this substantial problem, too.

The nowadays prevailing way of understanding the role of work in society is based mainly on the economic attitude to the social world and we can see this ideological stereotype when reflecting negative impacts of work on the everyday life and on forming human personality. Examples of these attitudes can be found in the contemporary sociological thought.

New technologies affect the social perception of both paid work and the "society of work". The diminishing share of routine paid work on the total production of goods and even on offered services can not be explained only in terms of economic theories that assume the rationality of production and consumption. The traditional meritocratic principles are set to question. Changes in the perception of work also affect the perception of wealth that differs in post-modern society and in agricultural or industrial societies.

The study aims at proposing new way of explaining social processes by putting stress on connections between labour market, resp. division of labour and distribution of power in society.

Obsah

1	PRÁCE V KLASICKÝCH SOCIOLOGICKÝCH KONCEPTECH .	7
1.1	VŠUDYPŘÍTOMNÁ PRÁCE	7
1.2	PRÁCE JAKO TREST	11
1.3	PRÁCE JAKO ABSTRAKCE	20
1.4	PRÁCE JAKO SOCIÁLNÍ FAKT	32
1.5	RACIONALITA PRÁCE.....	41
2	OBRAZ PRÁCE Z POHLEDU SOUDOBÉ SOCIOLOGIE	52
2.1	ZÁNIK SPOLEČNOSTI PRÁCE	52
2.2	ŘÁD A CHAOS.....	58
2.3	SYMBOLICKÁ PRÁCE	64
2.4	PRÁCE A BOHATSTVÍ.....	68
2.5	JAK ZAMĚSTNAT NEZAMĚSTNANÉ	73
2.6	ROZDĚLENÍ MOCI VE SPOLEČNOSTI BEZ PRÁCE.....	77
3	LIMITY PLACENÉ PRÁCE.....	81
3.1	SUBJEKTIVNÍ A OBJEKTIVNÍ POJETÍ PRÁCE	81
3.2	UPLATNĚNÍ SE NA TRHU PRÁCE	88
3.3	PRODUKCE PRACOVNÍHO ÚSPĚCHU	97
3.4	ZAMĚSTNANEC V MODERNÍ EKONOMICE	103
3.5	SMĚNA PRÁCE V POSTINDUSTRIÁLNÍ SPOLEČNOSTI.....	110
3.6	SPOLEČENSKÁ DYNAMIKA Z POHLEDU PRÁCE	129

1 Práce v klasických sociologických konceptech

1.1 Všudypřítomná práce

Při zamyšlení na tím, jak se proměňuje naše vidění světa a společnosti – a zde se v zásadě jedná o věkovitý spor, jehož kořeny sahají přes diskuse o existenci univerzálií probíhající v Evropě od 12. století až k řecké filozofii - je možné zvolit jeden zásadní pojem vyskytující se ve všech historických etapách všech společností a na něm pozorovat, jak odlišnými obsahy je naplňován. Změna ve vnímání pojmu bývá někdy velmi pomalá, takže je občas zaměněn za konstantu lidského života. Osudem pojmu práce je, že se stal – alespoň v našich končinách - jedním z definičních termínů, kterými je člověk vůbec vymezován. Homo laborans má být označován druh, který nepřehlédnutelným způsobem opanovává planetu.

Pojem smysluplné práce nám, kdo patříme do kulturního prostoru označovaného jako judeo-křesťanský, spoluvytváří základní informační výbavu (lze použít i trochu nadnesený výraz „kulturní dědictví“). Je součástí elementárních reflexí světa, myšlenek a hodnot, které jsou všeobecně shodně vnímány a vytvářejí pocit

sounáležitosti a základní rámec pro dorozumění. Tyto řekněme „struktury“ jsou společným základem pro způsob myšlení formující nadosobní celistvý útvar, který chápeme a označujeme jako společnost, pospolitost. Základní pojmovou i hodnotovou výbavu, společný základ našeho myšlení či „referenční systém“, si sami nevytváříme, ale přejímáme ji.

Použijeme-li slova „struktura“ a „referenční systém“, je vhodné odkázat na Lévi-Strausse: „Od narození nám totiž naše okolí tisíci způsoby, které si uvědomujeme i neuvědomujeme, vnucuje komplexní referenční systém, který spočívá v hodnotových soudech, motivacích, zájmových centrech, včetně reflexivního pohledu, který nám na historické bytí naší civilizace vnucuje školní výchova, bez níž by byla naše civilizace nemyslitelná nebo by nám připadala jako neslučitelná s reálným jednáním“ [Lévi-Strauss 1999: 32]. Nazveme-li stejnou věc „světovým názorem“, pak lze zmínit Diltheyovu myšlenku z *Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen*, že „světové názory nejsou produkty myšlení“ [podle Mannheim 1964: 97]. Mannheim při analýze „duchovních útvarů“ (geistiges Gebilde) dokonce myšlení ani nepokládá za schopnost jedince, ale klade je do souvislosti s lidskou skupinou [Mannheim 1991: 59] a používá obratu „kolektivně podvědomé motivy“. Opomenout nelze ani Durkheimovou koncepci „kolektivního vědomí“ či „kolektivních představ“.

Ony pojmy či základní struktury myšlení, které načerpáme z našeho okolí, jsou natolik společenskými produkty, že nemůžeme očekávat jejich stálost v průběhu času, byť se nám subjektivně zdají neotřesitelné a nezpochybnitelné. Neumíme si tak dnes ani představit, že by náš svět mohl fungovat bez práce. Pozitivní vztah k práci a pocit viny plynoucí ze zahálky vytvářejí základní psychologický profil obyvatele, který s námi sdílí kulturní prostor. Tento názor vychází z křesťanských tradic: „Církev je přesvědčena, že práce je základní rozměr pozemské existence člověka“ [Jan Pavel II 1991: 14]. Dodnes pro nás práce může představovat pevný bod v moři baumanovské tekutosti. Vracíme-li se v myšlenkách k východiskům našeho uvažování po cestě naznačené metodou „epoché“, fenomenologické redukce, kdy zpochybňujeme pojmy a představy, které jsou druhotné, odvozené, potom pojem práce stále zůstává velmi blízko jádra balíčku základních představ, s jejichž pomocí vyměřujeme hranice našeho světa a určujeme jimi i způsob našeho vztahu k němu.

Zdá se, že ony prvotní stavební kameny, z nichž si obrázek sociálního světa vytváříme, mají obdobnou vlastnost jako prvky, ze kterých se budují obrazy světa viděného z úhlu matematiky, biologie, chemie... Spatřujeme v nich vysokou míru abstrakce. V konstrukci sociální reality je také možné pozorovat axiomatický přístup, který se osvědčil v jiných oblastech. Najdeme zde soubor hodnot a pojmů, které jsou zavedeny víceméně bez důkazu, a vytvářejí rámeček pro konkrétní společenský tvar. Změna těchto

„vzorců“ je přitom možná a její následky jsou dalekosáhlé. Zavedení několika nových prvků a zákaz několika jiných znamená, že popisujeme zcela jiný společenský systém.

Za cizince, za příslušníky jiné společnosti považujeme ty, kdo s námi nesdílejí stejnou informační výbavu a neznají věci, které pro nás tento samozřejmý základ představují. Podíváme-li se do naší minulosti, najdeme v jejím průběhu několik významných změn v chápání základních představ, o nichž zde mluvíme. Tyto změny jsou stejně pozvolné jako změny historických epoch a je mezi nimi přímá souvislost. Zaměříme se zde hlavně na to, jak se vyvíjel pojem práce jako jeden z klíčových pojmů našeho vnímání světa a začněme opravdu od Adama. Můžeme se oprávněně domnívat, že téměř každý člověk z našeho okolí, bez ohledu na jeho vzdělání, věk či postavení, a dokonce i bez ohledu na to, zda je či není věřící, ví, co je ráj a kdo byl Adam. Tento příběh známe společně a víme, že: „Pojav tedy Hospodin Bůh člověka, postavil jej v ráj v zemi Eden, aby jej dělal a ostříhal ho“ [Gen. 2,15].

1.2 Práce jako trest

„V potu tváři své chléb jísti budeš, dokavadž se nenavrátiš do země...“ [Gen. 3,19] určí v *Bibli* Hospodin Adamovi, který porušil jeho příkaz. O původním úkolu či poslání člověka, ať už věříme v pravdivost příběhu o Adamovi nebo ne, máme přibližně shodnou představu, a to právě na základě biblického příběhu. Uchováváme obraz člověka, který obdělává a spravuje okolní svět. Zahrada Eden byla zajisté dílem dokonalým, takže Adamova činnost nemůže být považována za ničující nádeničinu. Současnou terminologií personalistů by se dalo říci, že k této práci nebyla kromě osobnostních předpokladů a morální bezúhonnosti vyžadována žádná odborná kvalifikace, ba naopak, další vzdělávání se pracovníka (zde formou konzumace ovoce) bylo zaměstnavatelem sankcionováno. Pracovní náplň zjevně sestávala víceméně jen z pojmenovávání všelikých hověd i ptactva nebeského a všeliké zvěře polní [Gen. 2,19].

Příběh o Adamovi předkládá posluchači jako pravdu tvrzení, že člověk si má podmaňovat zemi, že je „povolán k práci“ a práce že ho také odlišuje od ostatních tvorů [Jan Pavel II 1991: 7]. Pod prací si můžeme představovat nejrůznější činnosti, ale božím záměrem je podle této interpretace výlučnost člověka a jeho nadřazenost nad

ostatními tvory a tato odlišnost se zakládá i na lidské práci. Ostatní tvorové podle *Bible* k práci povolání nejsou.

Důstojnost práce je ale představa až novozákonní. Vztah člověka a světa naplněný velikostí pracovního údělu člověka je objev křesťanství a mění pohled na pracujícího člověka, jak byl obvyklý ve starověku. Platónova *Ústava* dokladuje pohled na účelné rozvrstvení společnosti do jednotlivých pater, jsou zde lidé „zlatí“ i „železní“ [Platón 2005]. Pracující lidé však rozhodně netvoří vrchol společenské pyramidy. Tělesná práce byla v antické společnosti svobodného člověka nedůstojná. Obrat v přístupu k práci a k její úloze v lidském životě znamená až *Nový zákon* a křesťanství.

Nový zákon přináší jiné vysvětlení příběhu o Adamovi a ráji. Tento příběh znal ve starověku jen omezený okruh lidí. Podle starozákonní interpretace je práce trestem za hřích. Prvotní rajska idyla nevyžaduje od člověka námahu, Adam je spíš dohlížitelem a správcem než dělníkem. Až po spáchání dědičného hříchu je lidské pokolení potrestáno kromě jiného i tím, že je mu uloženo břímě dobývat si obživu prací. *Kniha Kazatel*, která na čtenáře doléhá generacemi získanou židovskou zkušeností nezměnitelné marností lidského údělu, také chápe práci jako boží trest: „Viděl jsem zaměstknání (orig. pravopis – OS), kteréž dal Bůh synům lidským, aby se jimi trápili“ [Kaz. 3,10]. Do doby vzniku křesťanské církve se jakákoli namáhavá práce nedočkala úcty. Otroek, který musel těžkou práci ve starověkých společnostech vykonávat, stál na nejnižších stupních společenského žebříčku. Nemá smysl pátrat po

souvislostech mezi identitou člověka a jeho prací v dobách, kdy si malé děti sotva přejí, aby z nich, až vyrostou, byli silní zdraví otroci, kteří budou smět celý den vláčet kamenné kvádry na stavbu pyramidy nebo se hrbít od rána do večera na poli.

Teprve křesťanství ukazuje jiný rozměr přístupu k práci. Věřící nemůže opovrhovat božím synem, člověkem jemu podobným, jen proto, že byl tesař. Mezi apoštoly pak byly zastoupeny další profese – od rybářů, výrobce stanů až po zavrženíhodnou profesi celníka. Práce začíná dostávat mravní rozměr, o němž dnes hovoří Jan Pavel II.: „Není totiž pochyby, že lidská práce má svou hodnotu mravní, která je přímo a bezprostředně spjata se skutečností, že ten, kdo ji koná, je osoba, že je to uvědomělý a svobodný, neboli o sobě rozhodující podmět“ [Jan Pavel II 1991: 19]. Pojem práce zde dostává subjektivní význam, který je upřednostňován před významem objektivním. Nejde o to, co člověk dělá, jakou činnost vykonává, ale důstojnost práce spočívá v její subjektivní stránce: „...prvním základem hodnoty práce je sám člověk“ [Jan Pavel II 1991: 20]. Různé práce mají samozřejmě různou objektivní hodnotu, ale „chceme otevřeně prohlásit, že každá z nich se měří hlavně mírou důstojnosti samotného podmětu práce neboli osoby... člověka, který ji koná“ [Jan Pavel II 1991: 20]. Vztah mezi prací a jedincem je zde určen zcela jednoznačně.

Katolická církev tak může práci definovat velmi široce: je to „každá činnost konaná člověkem, bez ohledu na její ráz a na okolnosti“ [Jan Pavel II 1991: 7]. Práce v novozákonním pojetí a

hlavně v současné interpretaci katolické církve se vyrovnává s jednostrannou zaměřeností na výsledky, na „předmět“ práce. Jan Pavel II. hovoří o „omylu ekonomismu“, který spočívá v pohledu na práci výlučně z hospodářského zorného úhlu [Jan Pavel II 1991: 35], a o „omylu materialismu“, kdy také není člověk chápán jako podmět, příčina výrobního procesu, ale je vnímán jako předmět závislý na hmotných výsledcích práce. Člověk v dialektickém materialismu je podle Jana Pavla II. jen výslednice hospodářských výrobních vztahů typických pro určitou historickou etapu [Jan Pavel II 1991: 36].

Starozákonní práci můžeme označit podle Hannah Arendtové jako „labour“ [Arendtová 1960]. Tímto označením Arendtová míní tělesnou aktivitu nutnou pro přežití člověka, jejíž výsledky jsou hned zkonsumovány. Tato práce nijak nepřispívá k seberealizaci člověka, její výsledky nepřetrvávají, ale jsou pomíjivé. „Ale jakž jsem se ohlédl na všechny skutky své, kteréž činily ruce mé, a na práci úsilně vedenou, a aj, všecko marnost a trápení ducha, a že nic není užitečného pod sluncem“ [Kaz. 2,11]. Jiný význam dává Arendtová slovu „work“, pod kterým si máme představit vytváření nových věcí, hodnot, směřování k trvalosti. „Podle Arendtové pracovní činnost je aktivita expresivní, tj. aktivita, ve které spočívá seberealizace a utváření lidského života. Člověk se liší od zvířat spíše prací než rozumem“ [Šimek 1996: 7]. Toto rozdělení dobře ukazuje odlišnost v starozákonním a novozákonním přístupu k práci. Teprve v křesťanském pojetí je práce povýšena na definiční charakteristiku

člověka. Zde se tento pojem stává onou dříve zmiňovanou základní pojmovou výbavou, na níž se staví vědomé uvažování. Práce se stala součástí poznání, o němž se už nediskutuje, je axiomem světového názoru epochy. Člověk je člověkem proto, že pracuje. (Toto východisko je pak zcela ústřední pro Marxe.)

Pokud má být práci dodána důstojnost a nemá zůstat pouhým trestem za neposlušnost, je zapotřebí ji povýšit, a to i přesto, že nelze popřít námahu, pot a lopotnost, kterou práci přiřkl starozákonní Hospodin. Práce se nemůže stát frivolní zábavou nebo sportem, musí v ní být zachováno boží prokletí, a zároveň se práce má stát činností, která člověka odlišuje od ostatních živých stvoření a staví ho do role božího obrazu. Člověk má stále spravovat zemi, má si ji podmanit, má se podrobit boží vůli a pracovat poslušně: „Nebo z práce rukou svých živnost míti budeš, blahoslavený budeš, a šťastně se povede“ [Žl. 128,2]. Tento rozporný požadavek je dokonale splněn tím, že na práci už není nutné pohlížet jako na trest, ale jako na obětinu. „Pot a trápení, jaké jsou v nynějších podmínkách lidstva nezbytně spojeny s prací, dávají křesťanu a každému člověku povolání k následování Krista možnost účastnit se skrze lásku na díle, které Kristus přišel naplnit.... v lidské práci nalézá křesťan část Kristova kříže a přijímá ji v témže duchu vykoupění, v jakém Pán přijal za nás svůj kříž“ [Jan Pavel II 1991: 65]. Není tedy nutné zbavovat práci „potu a trápení“, protože i tento její rozměr má svou novou důstojnost. Nejde o pot a utrpení otroka, který z donucení vykonává nenáviděnou a potupnou práci, ale jde o

pot a utrpení, které pracujícího povyšuje na úroveň božího syna. Nevolnický pracovat je ponižující, ale vznešená oběť povznáší a dává životu smysl.

Hovoříme-li o pojetí práce z pohledu křesťanství, je nutné zmínit další charakteristický rys, kterým je malá či vlastně žádná zaměřenost na hmotné výsledky práce. Práce není vnímána jako zdroj bohatství. Práce není považována za původ moci. Hromadění statků, majetku je činnost, která s prací není přímo spojena. Vlastnictví je ve starověkých společnostech (a někdy i dnes) založeno na jiných formách obohacení se, než je vydělávání, shromažďování odměny. Platí sice, že „hoden jest dělník mzdy své“ [Luk. 10,7], ale ze známých způsobů jak získat majetek je odměna za práci ve starověku i středověku ten nejméně obvyklý.

Protože otázky vztahující se k charakteru majetku (bohatství), moci spojené s majetkem a způsobům nabývání majetku a získání moci v souvislosti s prací se budou v tomto pojednání objevovat opakovaně, provedme první shrnutí týkající se právě možnosti jak majetek získat.

Tab. 1 – Formy získání majetku

násilné	nenásilné
násilné odnětí jinému	nenásilné odnětí jinému (kromě podvodu a lži sem přitom můžeme zařadit i směnu, obchod)
	dobrovolné předání majetku
	nenásilné získání dosud (nebo opět už) nevlastněného (míněn je nálezný nebo zábor majetku nikým nevlastněného)

Oddělení násilného a nenásilného získání majetku je zde provedeno právě kvůli tomu, že se později budeme odvolávat na formu použité moci, pomocí níž je bohatství dosahováno. Otevírají se přitom dvě otázky, které jsou jen zdánlivě triviální:

1. Co je vlastně majetek?
2. Je mzda, tedy směna vlastní práce za odměnu, dobrovolným předáním majetku, a nebo jde spíše o jeho násilné odnětí, jak je chápe Marx? K oběma otázkám se v dalších kapitolách vrátíme.

Dalším problémem, který se nevztahuje jen k pojetí práce v některé historické epoše, ale dotýká se už samotné podstaty osobní identity, je obsah práce. Ve starověkých a středověkých

společnostech se zdálo, že náplň, obsah práce určité osoby jsou zcela jasně dané. Po generace se ustalovalo vědomí o náplni jednotlivých řemesel, o tom, co jaká práce znamená a kdo ji vykonává. Rolník a pastevec byli Kain a Ábel a forma jejich práce je naplněna biblickým symbolismem. Pastýř je pojem symbolikou nasycenější, je vzdálenější přizemnosti, která je spojena a obděláváním půdy, více se hodí jako příměr pro pastorační činnost.

Způsob obživy se tak dlouho neměnil, že představa nějaké profesní mobility, pracovního postupu byla nepřipadná. Vrátime-li se k Platónovi, ale i k *Bibli*, je nepatřičné představovat si, že člověk by měl sám měnit své postavení a stát se z otroka svobodným člověkem nebo z rolníka obchodníkem. Společnost bez otroků byla nemyslitelná pro Platóna, snaha po změně svého postavení se nesnáší s křesťanskou pokorou. „Jeden každý v tom povolání, v němž povolán jest, zůstávej....Jeden každý jakž povolán jest, bratří, v tom zůstávej před Bohem“ [1. Kor. 7,20; 1. Kor. 7,24].

Z hlediska osobní identity ale nemá křesťanské pojetí práce pro jedince valný význam. Člověk je především nadán nesmrtelnou duší, kterou má bez úhony provést pozemským slzavým údolím. Pasivita v přístupu k pozemskému postavení člověka je pochopitelná, přijmeme-li předpoklad, že skutečný život začíná až po ukončení této trnité pozemské pouti. Mohu trpělivě snášet příkoří plynoucí z toho, že jsem kovář nebo výrobce stanů, pokud tuto práci trpělivě přijímám jako uloženou obět. Zahálka je zavrženíhodná, protože se protíví božímu příkazu, ale pracovní výkon sám je

zaměřen jen na to, abychom se uživili a nebyli nikomu na obtíž. O pracovní soutěživosti, o motivaci plynoucí z odměny za práci zatím nemůže být ani řeči: „Aniž jsme darmo chleba jedli u koho, ale s prací a s těžkostí, ve dne i v noci dělající, abychom žádnému z vás nebyli k obtížení.... Nebo i když jsme byli u vás, to jsme vám předkládali: Kdo nechce dělati, aby také nejedl“ [II. Tess. 3,8; II. Tess. 3,10].

Nezdá se, že by bylo možné sestavit tabulku obdobnou způsobu získávání majetku i pro systematizaci práce. Obsah práce je druhotná záležitost, a to i když dojdeme k období, kdy práce je hlavním kritériem společenské stratifikace. Je možný jen taxonomický přístup - snad donekonečna vyjmenovávat existující, zaniklá i nově se objevující povolání, ale snaha o jejich vnitřní členění bude násilná. Do problémů se dostaneme už při oddělování práce od zahálky a volného času v případě dnešní vysoce kvalifikované práce.

Pohled na práci z pozic ekonomických nepostihne zásadní rozdíly v obsahu práce, ale jen rozdíly v jejím odměňování. Je nutné ocenit, že této pasti, která je nastražena v pokušení systematizovat práci, členit ji do různých skupin, oddělovat duševní a fyzickou práci a drobit ji jinými možnými analytickými postupy, se lépe vyhýbá Jan Pavel II., když práci definuje jako „každou činnost konanou člověkem...“, (viz citaci na str. 13) než Marx. Marxova definice, které bude věnována pozornost dále, hovoří o procesu mezi člověkem a přírodou, v němž jde o látkovou výměnu. Tato technokratická

definice vede k jednostrannému pohledu na pracujícího. Považovat podobenství o hřivnách [Mt. 25,14] (je zapotřebí majetek rozmnožovat a nikoli zakopat) za základ ekonomismu v pohledu na práci by asi bylo přehnané.

Spíš než za ekonomický faktor je vhodné práci považovat za faktor sociální v tom významu, jak bylo uvedeno výše: můžeme v ní vidět sociální axiom, kterému je ale v různých dobách rozuměno různě. Tento axiom přitom nemusí být nutně zaveden do všech axiomatických systémů, kterými se snažíme konkrétní společnosti popisovat, tj. koncept práce není pro popis společnosti bezpodmínečně nutný.

Proměnou sociálního rozměru práce ve faktor ekonomický se zabýval hlavně Max Weber, který tímto způsobem vysvětloval úspěch okcidentální racionality a nástup modernity v Evropě a USA.

1.3 Práce jako abstrakce

Zcela zásadní význam je práci přičítán v ekonomické a následně společenské teorii, jejíž význam přesáhl 2. polovinu 19. století a výrazně ovlivnil uvažování lidí v století následujícím, a lze tvrdit, že se stále výrazně projevuje i v uvažování dnešním. Marxova teorie hodnoty, jak je předložena v *Kapitálu*, se stala dominantním paradigmatem nejenom v takzvaně socialistických státech, ale do

značné míry je stále obsažena v našem západním a dnes snad přímo globálním „světovém názoru“ nebo „referenčním systému“, ať si tento fakt přiznáme či ne.

Marx záměrně navazuje na práce klasiků politické ekonomie (oboru, kterému bychom dnes možná spíš říkali sociologie), hlavně na pracovní teorii hodnoty Davida Ricarda. Svá uvažování zakládá na pozorování situace v Anglii, kterou považuje za předobraz budoucího stavu všech zatím méně vyvinutých kapitalistických států – vidíme zde příklad typicky lineárního vnímání společenského vývoje. Za nejobtížněji pochopitelnou kapitolu svého *Kapitálu* považuje Marx v 1. předmluvě ke své práci kapitolu první, kde se věnuje analýze zboží. Pro vyjasnění ústřední role práce v Marxově teorii je nutné alespoň stručně probrat základní pojmy, které zde Marx používá.

Zboží (Ware) je jakákoli vnější věc, která uspokojuje lidské potřeby. Tyto potřeby mohou být nejrůznější – Marx hovoří jak o potřebách žaludku, tak o potřebách uspokojení lidské fantazie [Marx 1978b: 51]. Toto zboží má zaprvé určitou užitnou hodnotu (Gebrauchswert). Užitná hodnota je hmotný obsah zboží, jeho zvláštní kvalita, schopnost uspokojovat konkrétní zvláštní potřebu člověka. Zboží má ale také směnnou hodnotu (Tauschwert). Zde se jedná o velmi abstraktní pojem, protože směnná hodnota je relativní veličina, která – Marxovými slovy – neobsahuje „ani atom užitné hodnoty“ [Marx 1978b: 54]. Pod směnnou hodnotou si máme představit určitý poměr, v němž můžeme směňovat lokty plátna za

kabáty. V jakémkoli zboží je tak obsažena nějaká podivná vlastnost, která je všemu zboží společná, bez ohledu na jeho užitnou hodnotu. Nadále Marx užívá označení hodnota (Wert), chce-li hovořit o této abstraktní veličině nalézající se bez výjimky ve všem zboží. Jestliže za určité množství zboží jednoho druhu můžeme získat výměnou jiné množství zboží jiného druhu a opět jiné množství zboží třetího druhu, získáme abstrakcí určité množství hodnoty, která je společná všemu tomuto zboží.

$$20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát} = 10 \text{ liber čaje} = 1 \text{ míra pšenice} = \\ X \text{ jednotek zboží } A$$

Na tomto příkladu (upraveno podle Marxova popisu formy hodnoty) je vidět, že všechno uvedené zboží v rovnici má stejně velkou substanci hodnoty, je mu vždy něco společné. Marx řeší tuto rovnici tak, že za substanci hodnoty považuje abstrahovanou lidskou práci. Hodnota je tedy podle Marxe zpředmětněná, materializovaná lidská práce. Tuto podstatu hodnoty (wertbildende Substanz) tvoří abstraktní lidská práce, kterou můžeme měřit ve vlastních jednotkách – časem, pracovní dobou.

Jak ale můžeme do různého skutečného zboží, jakým je kabát nebo plátno, dosazovat stejnou jednotku hodnoty, kterou představuje práce, když pro výrobu odlišného zboží je zapotřebí různého druhu práce? Lze zaměňovat práci krejčího a tkalce? Je v kabátu ušitém líným nebo nešikovným krejčím ukryta větší

hodnota než v kabátu ušitém krejčím čiperným, kterému práce nezabrala tak dlouhý čas jako nešikoví? Tento nesoulad Marx řeší tím, že zavádí pojem společensky nutná pracovní doba (gesellschaftlich notwendige Arbeitszeit) [Marx 1978b: 55]. Mohli bychom si představit veškerou pracovní kapacitu všech pracujících členů konkrétní společnosti, ze které pak odvodíme onu Marxovu jednotku společenské práce (tento termín Marx dále také používá). Zde je třeba vzít v úvahu i produktivitu práce a určitý paradoxní jev, který sice Marx podrobněji nerozebírá, ale který je zajímavý z dnešního pohledu. Růst produktivity práce sice umožní vyrobit za stejnou dobu více zboží, takže se vytvoří vyšší užitná hodnota (2 kabáty oblečeme 2 lidi místo jednoho atd.) a roste hmotné bohatství, ale celková hodnota vyprodukovaného většího množství zboží zůstává stejná! Hodnotou musíme podle Marxe rozumět právě jen materializovanou abstraktní lidskou práci, která zůstává konstantní bez ohledu na produktivitu užitečné konkrétní práce. Hodnota obsažená ve zboží se tak jaksí „ředí“. Místo, řekněme, hodiny práce je ve stejném zboží pak obsažena třeba jen půlhodina společensky nutné práce.

Představu, kterou bychom zde podle Marxe měli přijmout, lze snad nejlépe vystihnout takto: všichni pracující jedinci v dané společnosti vytvářejí určitý celkový objem hodnoty promítnuté do zboží (Marx se zde příliš nezabývá službami – věnuje se na tomto místě opravdu jen analýze zboží, všechna práce je pro něj vydávání

lidské pracovní síly ve fyziologickém smyslu¹). Lidé nevědomky přiřazují, přičítají zboží hodnotu ve smyslu, který zavádí Marx – tedy jako množství společensky nutné práce (hodnota = množství společensky nutné práce). Tento proces přiřazování hodnoty zboží je podle Marxe společenským procesem. Lidé vlastně nevědomě umějí ocenit zboží tak, že ocení právě množství společensky nutné práce, které je v něm obsaženo². Zde je zmíněna představa velmi blízká myšlenkám, které později formuloval Durkheim – neindividuální proces utváření „kolektivního vědomí“ či „reprezentace“. Marxem popsáný proces „dešifrování hieroglyfů“ neboli určování hodnoty zboží je „společenským produktem stejně jako např. řeč“ [Marx 1978b: 88-9]. „Určení velikosti hodnoty pracovní dobou je proto tajemství skryté pod zjevným pohybem relativních zbožních hodnot.“ [Marx 1978b: 89]. Stejně tak za společenský produkt Marx považuje i celkovou zbožní produkci společnosti [Marx 1978b: 92]. Vytvořená hodnota v dané společnosti je tak rovna množství abstraktní společensky nutné práce.

Takto pojatá teorie hodnoty založená na konstruktu abstraktní lidské práce musí nutně vyvolat další úvahy vztahující se ke spravedlivému rozdělování této společensky vytvořené hodnoty. Hodnotu vytvářejí pracující (hodnota = materializovaná práce), ale na jejím rozdělování se nepodílejí v poměru, kterým přispěli k jejímu

¹ „Všechna práce je jednak vynakládáním lidské pracovní síly ve fyziologickém smyslu a jako takováto stejná lidská či abstraktně lidská práce vytváří hodnotu zboží. Na druhé straně je všechna práce vynakládáním lidské pracovní síly ve zvláštní účelné formě a jako takováto konkrétní užitečná práce vytváří užité hodnoty.“ [Marx 1978b: 62].“

² Tato schopnost ostatně zjevně existuje, jak dokládá James Suriwiecky v *Moudrosti davu*. Experimenty prováděné Francisem Galtonem ukázaly, že kolektivní odhad se velmi blíží skutečným hodnotám.

vytvoření. Dalo by se říci, že z Marxova konceptu abstraktní práce pak přímo plyne i koncept abstraktní spravedlnosti založené na rozdělování abstraktního společenského produktu. Je vhodné si přitom připomenout, že existují i jiné teorie hodnoty, než je Marxova. Teorie mezního užítku tak zcela jinak vykládá Marxem uváděný příklad vysvětlující cenu diamantu (jde o tzv. Smithův paradox, který pomocí pracovní teorie hodnoty vyřešil Ricardo). V souladu s Ricardem i pro Marxe je vysoká cena diamantu dána množstvím práce nutné k jeho vytěžení – diamant se nachází velmi řídko v zemském povrchu a k jeho nalezení je zapotřebí vydat velké množství práce. (Teorie mezního užítku vysvětluje stejný jev klesající užitečnosti další přidané jednotky nad hranici - mez - uspokojení určité potřeby, tj. například další litr vody, který už nepotřebuji k uhašení žízně a která předtím pro mě měla větší význam než diamant, má už pro mě mnohem menší užitek po uhašení žízně, dalších 100 litrů má pro mě jako nápoj užitek už zanedbatelný.)

Určující myšlenkou, která ovlivnila uvažování velkého množství lidí, není ani tak Marxovo uvažování o nadhodnotě a o jejím odcizení dělníkovi ve své teoretické podobě, ale právě nově zkonstruovaná představa sociální spravedlnosti, která se odvíjí z práce. Dělník pro svou obživu musí denně pracovat určitou dobu. Tato práce, nutná k tomu, aby dělník svou pracovní schopnost, svou pracovní sílu reprodukoval, je ale kratší než skutečná doba, kterou dělník pro zaměstnavatele pracuje. Kromě své pracovní schopnosti,

kteřá je podle Marxe základem hodnoty (hodnota je materializovaná práce), tedy kromě reprodukce hodnoty, kterou vkládá do výrobků, dělník vytvoří další hodnotu ve výrobcích, které sám nespoteřbuje. Tato nadhodnota je mu odejmuta kapitalistou.

Je nutné připomenout, že jak zboží, tak i práce vlastně existují jen tehdy, jsou-li prodány, směněny. Výrobek, který se neprodá, není zbožím (například je-li spotřebován výrobcem) [Marx 1978b: 57]. Stejně tak neprodaná pracovní síla je vlastně ničím. „Objevuje pak (Rossi, pozn. OS) se Sismondim: „Pracovní schopnost ... není nic, není-li prodána“ [Marx 1978b: 180]. Hodnotou je tedy jen práce skrytá ve zboží. Tato práce je abstraktní společenská práce vůbec (abstrakte, gesellschaftliche Arbeit überhaupt). V duchu fyzikálního pojetí vědy Marx práci na jednom místě *Kapitálu* definuje jako ovládaný, regulovaný proces látkové výměny mezi člověkem a přírodou³. Takto pojatá abstraktní práce není ničím, s čím by se mohl konkrétní člověk identifikovat. Je to ekonomická kategorie, ze které ale přetlumočením do běžného jazyka vyplyne, že skutečným tvůrcem všech hodnot ve společnosti je dělník, který je kapitalistou vykořisťován, protože je mu odcizována vytvořená nadhodnota.

Pokud dobře chápeme Marxovu myšlenku, pak konstantní počet lidí určité společnosti pracující konstantní dobu vytvoří určitou konstantní hodnotu. Tato hodnota není rovna bohatství, množství vyprodukovaného zboží, ale je to abstraktní veličina, která v této

³ „Práce je především proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou. Člověk vystupuje proti přírodní látce samé jako přírodní díly.“ [Marx 1978b: 184].

společnosti zůstane konstantní bez ohledu na produktivitu práce. Pokud se tedy nezmění počet pracujících osob, pak je společenská hodnota vytvořená za stejnou časovou jednotku také stejná. Bez změn v produktivitě práce je pro tvorbu hodnoty určující jen počet pracujících a doba, po kterou pracují. Marx popisuje způsoby zvyšování produktivity práce, intenzifikaci práce, mluví i o organizaci společenské práce jako o historicky sice pokrokovém procesu, který ale opět slouží rafinovanějšímu vykořisťování pracujících [Marx 1978b: 362]. Stejně tak mechanizace, nasazení strojů zase víceméně slouží k vykořisťování pracujících.

Kapitalismus je tedy vykořisťovatelský systém, který je založen na odcizování lidské práce pracujícím. Tato práce, matka pokroku, je abstraktní společenská práce všech pracujících, bez ohledu na to, jakou konkrétní užitečnou práci vykonávají. Tady je pekař, švec, krejčí – a všichni dohromady udělají dost -, kteří budou společně pracovat a společně se veselit po práci, když jim kazisvětí nebudou překážet. Je zapotřebí, aby se proletariát spojil a vykořisťování odstranil. Tak se dá přeložit poselství pracovní teorie hodnoty do každodenního běžného jazyka, kterému lidé rozumějí. Abstraktní práce je z principu nivelizována – je to teoretická ekonomická kategorie, celospolečenská práce je něco zprůměrovaného, co se projevuje ve všech výrobcích. Je to práce ševce, pekaře i krejčího dohromady vydělená ševcem i pekařem i krejčím. Takováto práce k výlučné identitě pracujícího nepřispívá, pekař se považuje za pekaře právě proto, že ovládá specifické

činnosti, které se liší od dovedností zámečníka. Marxův dělník se identifikuje pouze třídě, svou příslušností k „pracujícím“.

Nelze samozřejmě Marxovi vkládat do úst, že by vyžadoval, aby se někdo ztotožňoval s abstraktní prací nebo s prací fabrickou. V kapitole o společenské dělbě práce souhlasí s názorem Adama Smithe, že duch většiny lidí se nutně vyvíjí v každodenní činnosti. Pokud se stále opakují jednotvárné úkony, duch se nerozvíjí [Marx 1978b: 359]. „Určité duševní a tělesné zmrzačení je nevyhnutelné i při dělbě práce uvnitř společnosti jako celku“ [Marx 1978b: 360]. Historický vývoj však jednoznačně šel od společné výroby všeho k výrobě specializované v různých řemeslech, k manufakturám, kde je pracovní síla výrobců lépe využívána jejich shromážděním na jednom místě a lepší organizací práce, a konečně se v kapitalismu objevuje tovární velkovýroba, kdy racionalizovány jsou pracovní prostředky – začíná strojní výroba, stroje vyrábějí stroje. Automatizovanou továrnu přitom vidí i Marx přímo jako instituci, která práci zplošťuje a ochuzuje o její obsah, protože v ní nastupuje „tendence vyrovnávat čili nivelizovat práce, které mají konat pomocníci strojů“ [Marx 1978b: 414]. Abstraktní uvažování o práci, které Marx povýšil na vědeckou metodu a na začátku *Kapitálu* si této síly abstrakce vysoce cení, přitom vede přesně k oddělení práce a individuální identity, na něž si autor ke konci 1. dílu svého monumentálního díla sám stěžuje, když analyzuje společenské dopady vysoce efektivní tovární práce: „Dílčí zručnost jednotlivého vyždímaného strojového dělníka mizí jako nicotná a bezvýznamná

věc před vědou, před obrovskými přírodními silami a společenskou masovou prací..." [Marx 1978b: 417].

Pro další uvažování o změnách povahy práce bude vhodné povšimnout si následujících myšlenek předestřených v *Kapitálu*, které možná nebyly v centru pozornosti v 19. a 20. století, ale které dostávají nové významy dnes. „Konečně žádná věc nemůže být hodnotou, není-li užitným předmětem. Je-li neužitečná, je neužitečná i práce v ní obsažená, nepovažuje se za práci, a netvoří proto hodnotu“ [Marx 1978b: 57]. Jak přesvědčivě by působily Marxovy rovnice znázorňující ekvivalenci hodnoty plátna, kabátů, železa a čaje, kdybychom do nich dosadili dnešní výrobky (a to i výrobky založené na nejvyspělejších technologiích) nabízené v dech beroucím inovačním tempu? Užitečnost mnoha těchto nových výrobků pro uživatele je velmi sporná. Pojem užitku, který Marx analyzoval a kritice nepodrobil a bere jej jako samozřejmý, má dnes zcela jiný rozměr a nový význam, než tomu bylo v polovině 19. století. Při popisu strojní velkovýroby nebo dokonce automatizované továrny přitom Marx hovoří o ztrátě smyslu, významu, který pro dělníka práce má. Dělník už k práci nepoužívá nástroje, pracovní prostředky, jak činil řemeslník nebo ještě dělník v manufaktuře, ale v továrně dělník slouží strojům. Práce se stává mučením i tehdy, když dochází k jejímu faktickému ulehčení, kdy sice není už fyzicky tolik namáhavá, ale stala se pouhým sledem fádnicích úkonů. „V manufaktuře a řemesle slouží nástroj dělníkovi, v továrně slouží dělník stroji. ... Dokonce i ulehčení práce se stává zdrojem muk,

neboť stroj neosvobozuje dělníka od práce, nýbrž zbavuje jeho práci jakéhokoli obsahu“ [Marx 1978b: 416].

Za nesmyslnou Marx považuje práci neužitečnou, práce se může stát i prostředkem útrpným, pokud ztratí pro dělníka svůj obsah, ale není řešena situace, že práce nemusí být přímo fádni ve smyslu mechanického opakování úkonů, práce dokonce může vytvořit hodnotu tím, že bude materializována, stane se součástí zboží. Otázku nesmyslnosti a neužitečnosti zboží nebylo v 19. století zapotřebí řešit, ale je velmi aktuální v současnosti. Pokud bylo zbožím něco, co uspokojuje jakékoli lidské potřeby, nebylo ještě nutné řešit problém umělého vytváření těchto potřeb v masovém měřítku. Práce je díky automatizaci dnes natolik produktivní, že vytváří – kvůli svému malému podílu ve zboží – obrovský objem bohatství, kterému ale už sotva můžeme říkat „užitná hodnota“. Sama práce se tak stává do značné míry zbytečnou (práce na zbytečném výrobku je práce zbytečná). Pro společenskou koncepci, která je na úctě k lidské práci založena, tento důsledek musí představovat katastrofu. Jakékoli odcizování práce se pak samo stává nefunkčním. Kapitalismus není podle Marxe konečným stadiem ekonomického vývoje. Marx zánik této formace popisuje v termínech akumulace kapitálu, mluví o tom, že práce se bude stále zdražovat a bude se stále zmenšovat podíl odcizené nadhodnoty – bude tedy odumírat základní kapitalistický princip. Odůvodnění práce jako tvořitelky hodnot materializovaných ve zboží však bylo dobově poplatné a zdá se, že práci chápanou jen jako

produkcí materiálních statků za základní a snad dokonce jediný prostředek pro existenci společnosti uznat nemůžeme.

Za další dnes sporný bod, k němuž bude zapotřebí se vrátit v této práci, můžeme považovat způsob, s nímž se Marx vyrovná s konstrukcí pojmu „jednoduché práce“. Marx samozřejmě ví, že je rozdíl mezi prací kopáče a prací třeba námořního kapitána. Protože ve své teorii musí pracovat s abstraktní prací, s celospolečenským průměrem veškeré práce, zmiňuje se o tom, že „složitá“ práce je znásobená práce jednoduchá. Jedna jednotka nějaké „složitě“ práce se rovná třeba 2,6 jednotkám jiné práce „jednodušší“. Jak se tento přepočítá? Je to prostě „společenský proces“, který probíhá na principu černé skříňky nějak „za zády výrobců“ [Marx 1978b: 60]. Právě objasnění tohoto procesu, v němž se rozhoduje o tom, jaká práce je považována za důležitější a jaká je neuznávaná, by nás dnes mimořádně zajímalo. Weberem popisovaný proces sekularizace vede k tomu, že dnes už sotva můžeme použít pro objasnění důvodů, které člověka vedou k práci, protestantskou etiku, náboženské vysvětlení. Práce přitom je sociální povahy, jak o ní mluví i Marx.

Ekonomický pohled na společnost ji zplošťuje způsobem, který přestává být schopný podávat další přesvědčivá vysvětlení procesů, jichž jsme svědky. Práce patrně není jen ekonomickou kategorií. Redukce pojmu společnosti na představu velké firmy, korporace řízené manažerskými metodami, je silně zjednodušující technokratická operace neposkytující uspokojivé výsledky.

Společnost nelze zaměňovat za podnik. Tato úvaha patrně vedla ke snaze vytvořit jiné modely společnosti, než modely výhradně ekonomické, kde jsou moc, uznání, spokojenost a další „omezené zdroje“, o něž lidé usilují, redukovány víceméně jen na ekonomickou moc, ekonomický respekt a hmotný blahobyť, na onen Smithův „maximální prospěch pro maximální počet lidí“.

1.4 Práce jako sociální fakt

Průlomovým způsobem změnil pohled na společnost Émile Durkheim. Nepřijímá výklad společnosti jako funkce výrobní činnosti lidí, který je vlastní ekonomickému uvažování, ale kritický je i ke starším teoriím společenské smlouvy. Nepovažuje za dostatečné vysvětlení ani Hobbesovu představu o uzavření společenského kontraktu mezi jedinci, kteří jsou v neustálém válečném stavu. Společenská smlouva je podle tohoto názoru nastolení mírového stavu a ukončení sebevražedného boje všech proti všem. Durkheimovi se ale nezamlouvá ani opačná Rousseauova představa nezkažených mírumilovných divochů, u nichž naopak právě vznik společnosti a soukromého vlastnictví vyvolává potřebu zápasit o výhody a vyvolává žárlivost, soupeřivost a sobectví.

Společnost pro Durkheima není výsledek dohody uvědomělých individuí, kteří delegují svou vůli a moc na nově

vytvořený orgán. Jedinec se do společnosti rodí, a nelze tedy analyticky odlišovat jednotlivce a společnost, protože obojí tvoří určitou vyšší provázanost. Je proto nutné zkoumat novým způsobem tuto komplexní celistvost a odhalovat a pojmenovávat principy, které jsou důvodem společenské soudržnosti. Vztahy jednotlivce a společnosti jsou pak také zásadní pro formování individuální identity. Pro popis společenských vazeb, vztahů, které společnost vytvářejí, je přitom zapotřebí zabývat se i prací, zvláště pak společenskou dělbu práce. Dělbou práce nemá být vnímána čistě ekonomicky jako přiřazení dílčích pracovních úkonů jednotlivým pracovníkům. Durkheim zkoumá dělbu práce právě jako zásadní sociální jev, jako prvořadý vliv zakládající vazby mezi členy společnosti. Práce a její dělba je pro Durkheima [2004] význačný sociologický problém.

Individuální identita není podložena výhradně pracovními vztahy, ani v dnešní společnosti se nerodíme hned s konkrétním pracovním zařazením, ale jsme nejprve formováni rodinou, vzdělávacím systémem, identitu ovlivňuje náboženské smýšlení, politické zájmy a podobně. Podle Durkheima však je zjevně mylné domnívat se, že individuální identita je neměnná danost nepodléhající způsobu myšlení. Právě způsob myšlení je nám totiž do značné míry vnucen společenským okolím, v němž se pohybujeme. Je dokonce možné si představit společnosti, kde pro naše analytické potřeby vůbec nemá smyslu o individuální identitě hovořit. Pro takovéto společnosti, kde vlastně nemá cenu za

základní analytický prvek považovat jedince, používá Durkheim označení „segmentované společnosti“, na rozdíl od moderních společností „vyspělých“. Sociální celek v takovýchto společnostech je tvořen homogenními skupinami. Tyto skupiny mohou být zeměpisně rozmístěny po třeba i rozsáhlém území a jsme schopni jednu od druhé rozlišit tak jako rozlišujeme články těla dešťovky (proto Durkheim hovoří o segmentech), jednotlivé skupiny jsou si přitom tak podobné, že žádné rozdíly mezi nimi nedokážeme zaznamenat [Morrison 2003: 139].

Pro pojmenování principu či síly, která udržuje společnost pohromadě, používá Durkheim termínu solidarita. V segmentovaných společnostech s nevýraznou dělbou práce se jedná o solidaritu mechanickou. Dělbou práce je zde založena na vzájemné spolupráci, pracovní specializace je nepatrná nebo vůbec žádná. Kořeny individuální identity jsou společné a vycházejí ze vzájemné podobnosti. Společnost a jedinec tvoří celek, jednatel je společností jakoby „obalen“, takže je obtížné odlišovat vědomí individuální a vědomí kolektivní [Morrison 2003: 129]. (Pro upřesnění – kolektivní vědomí je podle Durkheima soubor názorů, myšlenek, hodnot, pocitů, praktik, které jsou sdíleny celou společností.)

Společnosti vyspělé se vyznačují solidaritou organickou. Tímto typem solidarity Durkheim označuje jiný typ společenských vazeb založených na odlišných, velmi specializovaných funkcích plynoucích

z dělby práce – jde tedy výslovně o odlišení jednotlivců na základě jejich pracovního uplatnění.

Protože Durkheim se ve *Společenské dělbě práce* zabývá hlavně sociální kohezí, tím jak společenský celek drží pohromadě, považuje za hlavní analytický prvek sociální vazby. Proto tedy i dělbu práce sociologicky zkoumá jako formu sociální kooperace (a nikoli z ekonomického pohledu, jak bylo už zmíněno výše). Sociální vazby musí probíhat mezi nějakými subjekty a v případě vyspělých společností už dochází k rozpadu dřívější uniformity, homogenity "segmentů", a právě díky (nebo vinou) dělby práce je nutné za izolovanou jednotku považovat jednotlivce [Morrison 2003: 144]. Sociální koheze ve vyspělých společnostech vyznačujících se organickou solidaritou je tedy založena na mnohem diferencovanějším způsobu společenské kooperace. Tato kooperace je určujícím způsobem dána pracovní specializací, dělbou práce a vytváří mnohem větší nepodobnost mezi jedinci.

Podle Durkheima diferencovanější kooperace práce také vysvětluje paradoxní růst individualismu ve vyspělých společnostech, přestože organická solidarita znamená právě mnohem vyšší vzájemnou závislost jednotlivců na sobě, lépe řečeno mnohem větší závislost spotřebitelů různorodých produktů a služeb na jejich opět velmi specializovaných poskytovatelích. Společně sdílené hodnoty, společná náboženská víra, durkheimovské kolektivní vědomí je v takovémto typu společnosti zúženo, „neobalují“ už jednotlivce tak neprodyšně, jak tomu bylo

v společnostech se solidaritou mechanickou, ale dělba práce a odlišení pracovních funkcí vytváří přesto mnohem větší vzájemnou závislost členů společnosti. Jedinec už není bezproblémově nahraditelný vzhledem ke zvláštnostem svého pracovního zařazení ve složitěji pracujícím výrobním celku. Společnost je organizována na specifických, individuálních pracovních funkcích a ne už na společných, kolektivních charakteristikách. Tento posun se přitom samozřejmě musí projevit i na vnímání vlastní individuality, na formování identity jednotlivce.

Pro způsob utváření individuální identity je právě tento posun zásadní. Dochází k potlačení vlivu ostatních sociálních oblastí podílejících se na tvorbě identity (rodina, vzdělávací instituce, náboženství atd.) a sociální zkušenost jedince je redukována na profesní sféru přímo úměrně k prohlubující se dělbě práce. Roste význam hodnot i sociálních vazeb spojených co nejtěsněji s profesní zkušeností a oslabují se jiné vazby, které propojovaly jedince se společností [Morrison 2003: 146].

Přijmeme-li tento způsob argumentace, pak na jejím základě lze vysvětlit i skutečnost, že s rozvojem dělby práce, která zužuje oblast působení jedince hlavně na oblast profesní, a se změnou sebepojetí jednotlivce, které je stále více určováno výcvikem k přijetí pracovních rolí a rostoucím podílem pracovních zkušeností ve veškerém prožívání jedince, mimochodem dochází i k posunům v hodnocení významu určitých jiných rolí. Vytrácí se například vzor hrdinského chování – osobní odvaha, čest, přátelství, obětavost,

věrnost, hrdost a podobné "rytířské" hodnoty ztrácejí svůj dřívější význam a jsou nahrazovány hodnotami plynoucími ze zájmů ekonomických.

Z hlediska záměrů předkládané studie zásadní přínos Durkheimova uvažování o podstatě společenské soudržnosti a o podstatě vztahů, které lze zjistit mezi jedincem a společností, spočívá v tvrzení, že „individualismus má sociální původ a lze ho proto sociologicky vysvětlit“ a že „individualita je něco, co náleží společnosti“ [Morrison 2003: 147]. Zřejmě u většiny lidí vědomí vlastní jedinečnosti vyvolává představu – možná nesprávnou – o příčinné prvotnosti individua ve vztahu ke společnosti. Pak je tedy také jedinec původce společnosti, je její příčinou a nejspíše ji tedy svobodně vytváří nějakým kontraktem. Pohled na společnost jako na svébytný celek vede k zajímavému posunu v uvažování: nelze najednou jednoznačně odhalit čitelnou strukturu společnosti. Při analýze společnosti jako celku dojde i ke zpochybnění běžné představy jedince jako základního stavebního prvku. Z pohledu sociální koheze, tedy toho, co by mělo držet jakési základní stavební kameny společnosti pohromadě, se jedinec jako reprezentant této "cihly" nemusí vždy hodit. Je to opět starý problém o tom, kolik zrněk písku už tvoří hromadu, kolik zrněk musíme odebrat, abychom už o hromadě nemluvili.

Náš způsob uvažování neumí jednoznačně vyřešit existenci nějakého komplexního celku, přestože nutně potřebujeme jeho myšlenkové symbolické zastoupení, abychom o něm mohli

přemýšlet. Uvažování o společnosti jako o faktu je uznání toho, že „hromada“ existuje. Durkheim ukázal, že společnost není prostý součet jednotek a zpětně tím ale znovu nastoluje záhadu individuální identity. Durkheimova *Společenská dělba práce* je zásadním zamyšlením nad problémem společenské koheze, kde práci je přičítán funkční význam z hlediska formování společnosti, ale není zkoumána ve svých ekonomických důsledcích. Vliv práce na rozvoj individuální identity je zkoumán z pohledu fungování společnosti jako celku.

Pythagorovi následníci předpokládali zdánlivě zcela přirozeně, že všechny délky či plochy jsou racionální, tj. že je můžeme vyjádřit nějakým zlomkem přirozených čísel. Budu-li používat nějakou jednotku míry – loket, metr, píd' – potom by přece nemělo při kreslení jakýchkoli obrazců dojít k tomu, že zpochybním samu existenci své jednotky. Matematik Hippasus ukázal, že už pouhou úhlopříčku čtverce nelze vyjádřit žádným „rozumným“ způsobem ve vztahu k délce strany. (Úhlopříčka jednotkového čtverce je rovna odmocnině ze 2, takovéto číslo prostě přesně vyjádřit nějakým „ulamováním“ z jednotkové míry vyjádřit nejde, je „iracionální“.) Tento náhodný objev prý pro řeckou matematiku znamenal takový šok, že se z něj už nikdy plně nevzpamatovala. Hippasus byl podle pověsti svržen z lodi a utopen, aby jeho strašlivý objev nepronikl na veřejnost [Devlin 2002: 31 – 2].

Podobně „strašlivý“ objev udělal Durkheim. Zpochybnil zdánlivě přirozenou představu o tom, že společnost je jednoduchý

součet svých členů. Obráceným postupem potom zpochybnil i zdánlivě přirozenou představu, že individuální identita je něco jednoduchého, uzavřeného, nedělitelného. Nelze přirovnávat společnost k úhlopříčce čtverce. Jde zde ale o zpochybnění „racionální“ myšlenkové operace, představy skládání společnosti z jednotek, o nichž beztoho nemáme jasnou představu.

Představy o existenci kolektivního (davového) vědomí, které v určitých situacích získává převahu nad vědomím jedince, nejsou Durkheimovou specialitou. Durkheim ale důkladnějším způsobem analyzuje problém celistvosti společnosti, obtížnost jejího analytického členění na základní prvky. Jednoznačně přitom ukazuje na význam dělby práce na vytváření individuální identity a přitom nezůstává na úrovni mechanistického, ale ani ekonomistického výkladu společnosti. Je snad možné dokonce říci, že Durkheim se svým komplexním přístupem ke společnosti blíží k novému výkladu světa jako systému. Společnost po Durkheimovi není ani kontrakt, není to ani mechanický útvar podobný složitému orloji, ale není to ani spleť jen ekonomických vztahů, ani biologický organismus. Durkheimova společnost je jev vlastního řádu, 'sui generis', a zkoumání tohoto objektu může vyžadovat zásadní revizi dosud používaných myšlenkových postupů.

Autorů, kteří se zabývali existencí nějaké formy kolektivního či davového vědomí bylo koncem 19. století více (Le Bonova kniha vyšla v roce – 1895, Durkheimova *Dělba práce* v roce 1893) a nelze tvrdit, že Durkheim by podal nezvratné důkazy podporující

metodologický kolektivismus. Jeho význam pro vyvolání sporu mezi těmito dvěma přístupy v sociologii (metodologický kolektivismus vs. metodologický individualismus) je ale nesporný. Při zkoumání otázky vzniku individuální identity je zřejmě stále nutné připomínat si Durkheimův způsob uvažování o vztahu individuálního a kolektivního vědomí. Ve dvacátém století převládlo odmítání koncepce kolektivního vědomí (v oblasti sociální psychologie šlo o odmítnutí McDougallovy koncepce „group mind“ Skinnerem a o nástup behaviorismu). Argumentace byla založena na nemožnosti prokázat existenci nějakého „kolektivního vědomí“, které třeba může existovat, ale pokud není vědecky zkoumatelné, nemá cenu se jím zabývat. Stejně tak se ale zdá obtížné vědecky prokázat existenci „individuálního vědomí“. Kromě vlastního přesvědčení, že naše myšlení představuje nějakou jednotku, že „myslím, tedy jsem“, asi těžko najdeme nějaké opravdu „exaktní“ a „pozitivistické“ důkazy pro přijetí hypotézy individuálního a odmítnutí hypotézy kolektivního vědomí. Jaký je vědecký důkaz existence „já“, než že si to nezpochybnitelně myslím?

Zdá se, že Durkheimova zásluha o rozvoj sociologického myšlení může spočívat právě v upozornění na nevyjasněnost vztahu jedinec – společnost, na upozornění na problém spočívající v chápání souvislostí mezi jednotlivostmi a celkem, na obtíže plynoucí ze snahy konstruovat obecné komplexní pojmy, které jsou přitom nezbytné pro samotné myšlení. Na podobný problém s určením vztahu mezi „přirozenou“ jednotkou a „přirozeným“

celkem, jaký plyne z Durkheimovy koncepce sociální koheze a solidarity a který není úplně vzdálený objevu Hippiasovu, naráží studium jazyka (a zřejmě i dalších v základech podobných jevů). Wilhelm von Humboldt v práci publikované v roce 1836 (*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*) píše, „...že lze stejně správně mluvit o tom, že celé lidské pokolení disponuje jen jedním jazykem, jako o tom, že každý člověk má svůj jazyk vlastní“ [podle Chomsky 1966: 128].

Přejdeme teď od provokujícího problému vztahu jedince a společnosti v durkheimovském podání k racionalitě práce a k jejímu vlivu na formování individuální identity.

1.5 Racionalita práce

Max Weber je pro sociology spojen kromě jiného i s přesným významovým odlišením pojmů „chování“ a „jednání“. Jednání je činnost, která má pro toho, kdo ji vykonává, nějaký smysl. Rozlišení činností podle toho, zda jí osoba přikládá nějaký smysl nebo ne, lze interpretovat v rámci pojetí této práce i tak, že význam nějakého jednání se dostává do onoho základního souboru lidských hodnot, které se podílejí na konstrukci světa. Smysl jednání je jedním z axiomů, z nichž se buduje sociální svět určité epochy.

Není zásadně nutné se zde probírat rozdílem, který Weber viděl v jednání účelově racionálním a hodnotově racionálním. Zajímavý dohad sice vyslovuje Bauman, který spekuluje o tom, zda hodnotovou racionalitu (tj. bez ohledu na pravděpodobnost úspěchu) Weber do své teorie zapracoval až po bolševické revoluci, „která jako by vyvracela závěr, že otázka cílů již byla rozhodnuta jednou provždy, a naopak naznačovala, že stále ještě může nastat situace, kdy se určití lidé budou držet svých ideálů bez ohledu na to, jak pramalá je naděje na jejich uskutečnění...“ [Bauman 2002: 97]. Není zcela nesmyslné domnívat se, že stanovení v podstatě všech racionálních cílů je záležitost hodnotová. Racionálně volíme už jen prostředky, které vedou nejrychleji k sledovanému cíli, samo stanovení tohoto cíle ale už není záležitostí individuální racionální volby.

Pojem racionálního jednání může sloužit pro přiblížení nového pohledu na práci, které se liší od přístupu starověkého a středověkého. Weber se důkladně zabýval analýzou protestantismu a vznikem společnosti, kterou dnes označujeme jako „moderní“. Právě zařazení výsledku práce do „referenčního systému“ nebo „struktury“ moderní společnosti je možné chápat jako kardinální změnu, která přivedla enormní technický a ekonomický rozvoj Okcidentu, jak Weber západní svět nazývá.

Při hledání „ducha“ kapitalismu Weber zjišťuje, že v jeho raných stádiích nelze hovořit o prvotní snaze po zisku, po hromadění majetku. Shromažďování dokonce Weber považuje za iracionální

puď, který s duchem kapitalismu má málo společného. Je zapotřebí rozlišovat „schrankenlose Erwerbsgier“ (bezbřehou lačnost po výtědľku) a „Streben nach Gewinn“ (sňahou po zisku)⁴ [Weber 1965: 12]. Rentabilita podnikání je racionálním záměrem, snaha o neomezenou konzumaci, o shromažďování bohatství racionální podle Webera není. Protestantismus a úsilí člověka vyrovnat se s otázkou predestinace, vyvolenosti ke spáse, má být tím mechanismem, který vytváří nový vztah k práci.

Zde se tradiční práce rozšiřuje o výše zmíněný ekonomický faktor. Weber přímo uvádí, jak nesamozřejmý je nový vztah odpovědnosti, povinnosti k povolání: „... a v pravdě přece tak málo samozřejmé vědomí *povinnosti pracovat*... [Weber 1965: 45]. S nástupem kalvinismu a obecněji protestantismu ve společnosti vzniká nový jev – „sociální etika kapitalistické kultury“ založená právě na novém vztahu k práci: „je to takto myšlenka (tj. vztah k práci, OS), která je pro ‘sociální etiku’ kapitalistické kultury charakteristická a v jistém smyslu má dokonce i základní význam“ [Weber 1965: 45]. Mechanismus, který Weber popisuje, je sice poměrně velmi známý, ale je dobré ho znovu připomenout.

V práci *Pracovní etika asketického protestantismu* Weber uvádí Kalvínovo tvrzení, že nikoliv bůh existuje kvůli lidem, ale naopak, lidé jsou na světě kvůli bohu. Smysl individuálního osudu je obklopen neproniknutelným tajemstvím, které nelze odhalit, a snaha

⁴ V překladu 1. části Weberova díla *Protestantská etika a duch kapitalismu* obsaženém v českém výběru z prací [Weber 1998] je zmíněn rozdíl mezi „chamtivostí“ a „ziskuchtivostí“, pro účely této studie je však citován německý originál Weberovy publikace, který přeložen nebyl – *Die Berufsethik des asketischen Protestantismus* [Weber 1965].

o jeho odhalení by byla také troufalost. Jediné, co víme, je, že někteří lidé budou spaseni, zatímco jiní jsou určeni k zatracení [Weber 1965: 121-122]. Představa, že lidské zásluhy nebo viny vůbec nemohou ovlivňovat absolutní boží rozhodování, podle Webera vzdaluje věřícímu člověku boha mimo veškeré chápání. Takovýto bůh není novozákonní „otec na nebesích“, který se raduje z návratu hříšníka. Je to lidskému rozumu neproniknutelný princip, který ve svých důsledcích musí věřícího uvrhnout do neslýchaného vnitřního osamění. (Weber přímo mluví o pocitu „einer unerhörten inneren Vereinsamung des einzelnen Individuums“ [Weber 1965: 122].) Dokonce i Kristus zemřel jen pro vyvolené, bůh nepomůže, bůh je vzdálen, bůh není.

Psychologickým obranným mechanismem, který dokáže pocit izolace od základní existenciální jistoty překonat, může být práce. Nejistota, zda jsem vyvolený, by mohla být příznakem nedostatečné víry, nedostatečného vědomí sebe sama („mangelnde Selbstgewißheit“): „A kromě toho byla důrazně doporučována neustálá pracovní činnost jako vynikající prostředek pro dosažení tohoto sebeuvědomění. Ona a pouze ona plaší religiózní pochybnosti a dává jistotu stavu milosti“ [Weber 1965: 129]. Už Luther podle Webera odvozuje pracovní činnost z lásky k bližnímu. Kalvinisté pak přímo hovoří o splnění úkolu: „Láska k bližnímu se projevuje ... v první řadě ve splnění pracovních povinností daných lex naturae...“ [Weber 1965: 126].

Chceme-li přijmout Weberův výklad, bude prospěšné se vrátit k myšlence o postupu, metodě zkoumání sociální skutečnosti. Pokud i v jiných vědách postupujeme tak, že pomocí abstrakce vytváříme určité struktury, axiomatické systémy, s jejichž pomocí můžeme vystavět hypotézy, návrhy reálného světa, které mohou a nemusí být potvrzeny, potom i při popisu společenských jevů se zdá tento postup být jediným možným. Pojmy, které zavádíme, jsou velmi abstraktní povahy – platí to i o práci, ale samozřejmě i o pojmech kolektivní vědomí, ideální typ, referenční systém, společenská struktura ale i o pojmech společnost, skupina, jednatel – tedy o pojmech označujících určitou kvantitu (mnoho – několik – jeden). Pojem společnost vychází z naší představy, že umíme pracovat se soubory složenými z mnoha prvků, že umíme rozlišovat část a celek. Tato operace je ale čistá abstrakce, kdy se domníváme, že nějak „přirozeně“ umíme počítat i oddělovat prvky od sebe.

Nad elegantním způsobem, jak jsou v teorii množin definována čísla (opravdu jde o definici toho, co je 0, 1, 2 atd.), přitom užaseme, při delším přemýšlení nad tímto myšlenkovým postupem člověk nenaviklý matematickému uvažování ztratí zbytek rozumu. Čísla jsou zde doslova vytvořena z ničeho, tj. z prázdné množiny, z množiny, která neobsahuje žádný prvek, existující množiny neobsahující nic [Devlin 2002: 86]. „Něco“ je vytvořeno z „ničeho“.

Není vhodné dál zabíhat do matematiky, zvolený příklad má jen demonstrovat to, že i v sociologii jsou základní pojmy zaváděny,

jde o pojmenování určitých vnímaných skutečností. Společnost nemá objektivně žádnou strukturu, jde jen o metodu, jak můžeme společnost popsat, jde o myšlenkové uchopení reality. Stejně tak neexistují sociální pozice nebo sociální status, pokud je nejdřív nějakým způsobem nedefinujeme, protože se nám to zdá případně při tvorbě sociologické teorie. Sociologie ale pracuje s abstrakcemi jaksi na druhou. Nejenom, že je zavádí jako svou pracovní metodu, aby mohla pracovat se zvěčněnými „sociálními jevy“, ale už předmětem jejího zkoumání jsou pojmy, obecniny.

Hledáme-li v historii začátek období, v němž získala práce výrazný vliv na sebeuvědomování se člověka a na formování jeho identity, pak se vraťme do doby, kdy práce začala být pro uvažování věřících lidí ve střední Evropě ústředním pojmem. Luther a Kalvín stáli u zrodu puritánského přesvědčení o nutnosti asketické pracovitosti. Nepochybně o tom, že pro věřícího křesťana byla závazná pravidla, která mu stanovilo Desatero. Málokdo asi měl dost času a chuti k tomu, aby neustále přezkoumával, proč by mělo platit přikázání „Nezabiješ“ nebo „Nepokradeš“. Samozřejmě někdo zabíjel a kradl, ale i ten, kdo pravidla porušoval, většinou věděl, že tropí něco zakázaného, nepatřičného a trestuhodného.

Povídání o pravidlech má přiblížit Durkheimem rozpracovanou myšlenku o kolektivních reprezentacích. Pravidlo „Nezabiješ“ není přijímáno bez výjimky, převážně se jím ale každý člen určité společnosti řídí bez toho, aby stále přezkoumával jeho oprávněnost. Stejně jako všechny pojmy jsou i tyto společně sdílené pojmy

abstrakcemi. Veškerá pojmová komunikace je ostatně založena na abstrakcích. Složitější soubory pojmů charakterizující základní informační výbavu jedince patřícího do dané společnosti pak také můžeme označovat za sociální konstrukty, světové názory, struktury apod. Pomáhají jednotlivcům ve vzájemném dorozumění se a určují způsob, kterým je vnímán svět kolem společným nebo alespoň velmi podobným způsobem. Sociologie nejenže používá vědecké metody zkoumání a tvorby teorií založené na abstrakci, ale i předmětem jejího zkoumání jsou pojmy typu: společnost, stratifikace, elity... Sociologie označovaná jako empirická přitom používá matematických metod, o nichž lze bez rozpaků tvrdit, že jsou právě tím nejabstraktnějším způsobem uvažování.

Z tohoto pohledu se zdá oprávněný Weberův postup, když zdůvodňuje, nakolik se myšlenka neutuchající pracovní činnosti dostává do centra uvažování protestantů. Zmiňuje například úporné, stále opakované až „vášnivé“ kázání práce u puritánů. V díle *Christian Directory* Richarda Baxtera, které podle Webera představuje kompendium puritánské morální teologie, se mluví nejen o tom, že práce sklouzí jako vyzkoušený prostředek askeze. Práce je prevencí „unclean life“ – nečistého života, který znamená i nestřídmost sexuální, ale je nadto „a to především bohem předepsaný samoúčel života vůbec. ... Nechuť k práci je symptomem nepřítomnosti stavu milosti“ [Weber 1965: 168-9]. Weberovi nejde o popis stavu, kdy by věřící skutečně pracovali jen z lásky k bližnímu a pro naplnění boží vůle. Racionalita pracovního chování puritánů (a

protestantů vůbec) je racionalitou hodnotovou, ne účelovou. Následování mravních příkazů není vynucováno zvenčí, ale jde o záležitost sobeckou. Vůbec se zdá, že Weber se snaží ve své koncepci vysvětlit egoistické kořeny sociálního chování (připomeňme si Smitha a jeho myšlenku sledování sobeckého prospěchu sloužící prospěchu společnosti).

Egoismus pracovního chování, které Weber dává do vztahu s protestantskou etikou, spočívá v tom, že jednatel za svou poslušnost, za následování božího příkazu, za přemáhání lenosti a odříkání si požitků očekává odměnu, která vyváží námahu a abstinenci spojenou s tímto jednáním. Racionální jednání je podle Webera takové chování, se kterým jednajícím spojuje nějaký význam, smysl, můžeme říci že i prospěch. Racionální jednání je záležitostí jednotlivce, nastavení měřítek či hodnot, podle nichž jedinec své jednání vyhodnocuje, ale už individuální rozměr ztrácí. Zase zde máme durkheimovské kolektivní vědomí. Jen dnes a jen při zcela povrchním pohledu se nám může zdát, že prospěch z jednání je vždy jen prospěch ekonomický. Konzumní perspektiva je ale konstruktem z poměrně velmi nedávné doby a nebyla vlastní lidem vždy a všude.

Pro hluboce věřícího člověka žijícího ve společnosti s výraznými náboženskými hodnotami je zřejmě velmi zneklidňující Weberem zmiňované vnitřní osamocení, nejistota plynoucí z neznalosti božího záměru. Strach z věčného zatracení, obava, že moje duše, která představuje hlavní princip mého bytí a o jejíž

existenci nepochybuji, nebude spasena, mohl být důležitějším kritériem racionální volby než dnešní rozhodnutí koupit si buď novou mikrovlnnou troubu, nebo raději digitální kameru. Pokud je pojem „duše“ významnou součástí mého „referenčního systému“ (bez ohledu na ověřování pravdivosti), potom je tato „náboženská“ volba nesrovnatelně významnější než „ekonomická“ volba mezi troubou a kamerou. „Axiomatický soubor“ vytvářející hodnotový rámec lidského vědomí se v minulosti velmi odlišoval od dnešního sekularizovaného pohledu na svět. Nelze samozřejmě hodnotit, který hodnotový soubor byl správnější, lepší, ale z hlediska krátko- a střednědobé funkčnosti je okcidentální racionalismus a věda zřejmě zatím úspěšnější z pohledu hmotného zajištění individuí, ale asi méně funkční z hlediska společenské koheze a dlouhodobé stability.

Odměna, kterou získal věřící protestant z usilovné práce, nebyla primárně materiálního rázu. Ducha kapitalismu Weber tedy primárně neztotožňuje s tvorbou a akumulací majetku, ale s prací. Bohatství, které z práce vzniká, je vlastně druhotným jevem. Nabytí majetku v kapitalismu je *formálně mírový způsob zisku* [Weber 1965: 13], kapitalistické podnikání se vyznačuje racionalitou, iracionální je shromažďovací pud, hromadění majetku (Weber [1965: 12] v originálním textu přímo používá obratu „*der irrationale Trieb*“). Akumulace kapitálu je přitom zásadním rysem nové společenské formace, je však jakýmsi „odpadem“ nového vztahu k světu. Erich Fromm psychologický mechanismus odměny za práci

ve své interpretaci Webera vysvětluje právě jako překonání nejistoty a osamění plynoucí z nepoznatelnosti stavu milosti, z nejistoty pramenící z toho, že nevíme, zda jsme předurčeni ke spáse nebo k věčnému zatracení. Pokud se daří našemu světskému podnikání, pokud je již zde na zemi naše práce odměněna zjevným úspěchem, potom to můžeme považovat za náznak, že patříme k těm vyvoleným, kterým je určena spása i v životě věčném [Fromm 1993].

Rozdíl ve Weberově popisu vzniku kapitalistické společnosti ve srovnání s koncepcí Marxovou se tedy zásadně liší právě v přístupu k roli práce. Je do značné míry odpovědí na otázku, proč kapitalismus jako hospodářsky nejúspěšnější dosud existující systém vznikl právě v regionu „okcidentální racionality“, tj. na Západě, a ne v Indii, v Číně nebo v Jižní Americe, přestože tyto kultury disponovaly ve své době ojedinělými technickými znalostmi. Weberova koncepce práce nevychází z prvotnosti ekonomické základny, ale naopak za primární považuje příčiny sociální – ony posuny v „axiomatickém systému“ určujícím konkrétní sociální formaci.

Otázku ekvivalentu směny práce, tj. za co je práce směňována, však Weber řeší způsobem netradičním z pohledu klasické ekonomické teorie. Vedle systému materiálních statků a požitků zde existuje paralelní systém ležící mimo tento hmotný svět. Ono ekonomické „něco za něco“ postrádá jednoduchou ekonomickou racionalitu, když směňujeme na vyšší než triviálně ekonomické

úrovni. Z pohledu modernějších ekonomických teorií [Becker 1997] by bylo možné hovořit o „osobním“ a „společenském kapitálu“ nebo by snad ekonomické úvaze lépe odpovídalo odhalení a teoretické zavedení „kapitálu spasení“? Není zde zásadní rozpor s názorem Adama Smithe o tom, že společnosti nejlépe prospívá ten, kdo sleduje své osobní zájmy. Weber ale jiným způsobem než Marx vnímá, co je ono „common best“ (umísťuje ho do etické roviny), a Weber také jinak vysvětluje, proč vlastně došlo k neutuchající pracovní aktivitě a sekundárně i k akumulaci kapitálu vedoucí ke vzniku moderní společnosti. Vykořisťování pracovníků bylo zajisté ještě mnohem drastičtější ve společnostech otrokářských nebo feudálních než v raně kapitalistickém podniku. Stavby pyramid vyžadovaly organizaci práce, kterou bychom dnes označili za „vědeckou“. Chyběla zde ale ona nově se objevující myšlenka „maximálního blaha pro maximum lidí“ zasazená do rámce křesťanského, resp. protestantského etického kodexu.

2 **Obraz práce z pohledu soudobé sociologie**

2.1 Zánik společnosti práce

Termín „společnost práce“ se u nás ještě před nedávnem pojil hlavně s ideologií třídního boje a dnes mimoděk stále vzbuzuje představy prvomájových průvodů, budování staveb mládeže a oslav budovatelských úspěchů doprovázených zpěvem ošátkovaných souborů. Placená práce se stává vzácným statkem, je stále častěji privilegiem vyvolených, jde o mizející výsadu lidí dosud ještě zaměstnaných [Mareš 2004]. Nedostatek práce a její neuspokojivý charakter se staly problémem doby: „Většina literatury věnované problematice práce se zabývá faktem, že lidé práci nemají, že jsou nezaměstnaní a že pokud lidé práci mají, tak je obvykle neuspokojuje“ [Freidson 1990: 150]. Jako protipól tohoto pohledu se zde budeme odvolávat na úvahu o „šťastných nezaměstnaných“ z manifestu německého hnutí za práva na nezaměstnanost, který byl (bez uvedení autorů) přetištěn v seriózním sociologickém sborníku [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000].⁵ Toto sympatické

⁵ Autoři textu nechali do sborníku vložit erratum, kde sdělují, že text byl zveřejněn bez jejich souhlasu a nepatřičně označen jako „originální příspěvek“. V manifestu je pak zveřejněna

slovní spojení má odlehčit zdánlivou pochmurnost tématu, kterým je konec společnosti práce, tedy konec navyklého běhu naší současné společnosti.

Změny, které dnes postihují placenou práci a které se projevují ve všeobecném a nezvratném snižování zaměstnanosti (ač různými způsoby maskovaném), nejsou cyklickými výkyvy nabídky a poptávky na trhu práce, které by bylo možné chápat jen jako ekonomický problém.⁶ Vývoj týkající se dostupnosti placené práce má zásadní důsledky pro proměnu celé společnosti [Maier 2000] a lze opravdu hovořit o konci éry, která slibovala řešení společenských problémů ekonomickými prostředky: „Končí jedna epocha, kterou zahájily Bismarckovy sociální zákony a která nakonec vzbudila zdání, že skutečně byla vyřešena velká úloha zajistit většině lidí život ve svobodě a jistotě na základě jejich účasti na výdělečné

poznámka, že v roce 1973 vydal Peter-Paul Zahl v Západním Berlíně časopis *Der glückliche Arbeitslose* („Šťastný nezaměstnaný“) propagující motto „Zákaz práce pro všechny“.

⁶ Lze se setkat s námitkou, že současné změny ve vývoji poptávky po práci mohou být jen cyklickým ekonomickým jevem a nikoli nezvratným trendem, který je podložen nasazením nových technologií ve výrobě (a už i ve službách). Technologický vývoj postihující produkci zboží dnes ovšem nespočívá v pouhém nahrazování lidské práce automaty. Nelze už po vzoru ludditů ničit moderní výrobní prostředky s cílem získat zpět prostor pro námezdnou práci. Moderní technologie se vyznačují tím, že je lidskou prací nelze nahradit. Lakování automobilů by jistě ještě bylo možné provádět ručně a nikoli roboty, moderní mikroprocesor nebo paměťový obvod ovšem člověk v žádném případě nevyrobí. Ve stále více výrobcích se setkáváme se součástkami, které při nejlepší vůli a snaze člověk už prostě zhotovit nedokáže. Důkazem toho, že lidská práce neodvratně ztrácí význam, který měla v období první i druhé průmyslové revoluce, je každý mobilní telefon, který máme po ruce, každý MP3 přehrávač, každá mikrovlnná trouba nebo pračka či lednička řízená mikroprocesorem. Integrovaný obvod je tak složitý výrobek, že jej sebezručnější člověk s kleštěmi a kladivem zhotovit nesvede, je mimo jeho produkční možnosti. Objevují se další technologie (např. nanotechnologie, biotechnologie), které také mění výrobu zcela zásadním způsobem. Současné formy automatizované výroby nespočívají v substituci lidské práce, ale jsou technologicky novým způsobem produkce zboží. Je proto obtížné představit si reálný, ne katastrofický vývoj moderních technologicky vyspělých společností, který by zvrátil trend vytěsňování lidské placené práce z výroby. Stejně jako nelze očekávat, že se vrátí stav, kdy se produkcí potravin zabývala naprostá většina populace, jako tomu bývalo v dávnověku (i v ČR je dnes v primární sféře, tj. včetně těžby surovin, zaměstnáno necelých 5 % obyvatelstva), není také myslitelná možnost, že by se v globální, technologicky determinované ekonomice zvyšoval podíl lidské práce ve výrobě a diskutabilní je v tomto ohledu i vývoj ve službách.

práci“ [Beck 2000a: 15]. Snižování celkového objemu nabízené placené práce můžeme dát jednoznačně do souvislosti s technologickým rozvojem a s automatizací výroby, které jsou doprovázeny organizačními a strukturálními změnami v globálním měřítku. Pokud se technologický rozvoj zásadním způsobem dotýká struktury moderních hospodářských organizací (v primárním, sekundárním i terciárním sektoru), nedá se očekávat, že se změny budou omezovat jen na způsob vytváření bohatství a ne už na principy jeho přerozdělování. Zasaženy budou jistě oblasti politiky, kultury, vzdělávání, a to opět v globálním měřítku, v jakém probíhají změny hospodářské.

Závěrečná fáze, kterou prožívá dosluhující společnost práce, je reflektována různým způsobem: od převažujících chiliastických pocitů po optimističtější očekávání nástupu nové civilizace. Zdá se, že autoři názorově zakořenění v marxismu (André Gorz) konec společnosti placené práce vnímají s mnohem většími obavami než ti, kdo se smiřují i se změnami tradičních hodnot a principů - např. se změnami ve vnímání soukromého vlastnictví, kreativní činnosti, demokracie (Toffler). Technologická nezaměstnanost plynoucí z vývoje ke stále dokonalejším výrobním postupům je neoddiskutovatelná. „Všichni víme, že nezaměstnanost se odstranit nedá. Když se podniku nevede, tak se propouští, když se mu daří, tak se investuje do automatizace – a zase se propouští. Kdysi se hledaly pracovní síly, protože byla práce. Dnes se zoufale hledá práce, protože tu jsou pracovní síly, a nikdo neví, kam s nimi, když

stroje pracují rychleji, lépe a laciněji“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 109]. Tato formulace vystihuje stejnou myšlenku Wassily Leontiefa⁷, který předpovídal, že „člověk zmizí jako významný výrobní faktor, stejně jako kdysi zmizel kůň ze zemědělské výroby, když jej nahradil traktor“ [podle Beck 2000a: 57]. Obdobně vřele se rozloučil Jacques Atalli (poradce francouzského prezidenta Mitteranda) s dělnickou třídou, když pracujícím vzkázal: „Stroje jsou nový proletariát, dělnická třída si může dojít pro propouštěcí papíry“ [podle Beck 2000a: 58]. Autor manifestu Šťastných nezaměstnaných nezapomněl připomenout, že automatizace přitom vždy byla snem lidstva. Před 2300 lety Aristoteles prohlásil, že kdyby každý nástroj mohl sám plnit svou funkci, kdyby tkalcovský člunek sám běhal v osnově, potom by mistr nepotřeboval žádné pomocníky a pán žádné otroky. „Nyní se tento sen splnil a všichni to považují za noční můru, protože se sociální podmínky nezměnily tak rychle jako technika“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 109].

Je obtížné smířit se s agónií společnosti práce i na intelektuální úrovni. Protichůdné trendy, kterých jsme svědky, představují neřešitelný paradox pro naše navyklé ekonomické uvažování: západní společnosti objektivně bohatnou jako nikdy předtím, životní úroveň dosahuje historicky nevídané výše⁸, a přitom nezaměstnanost nezachvacuje už jen nekvalifikovanou pracovní sílu,

⁷ Wassily Leontief (1906 – 1999), ekonom, působil na Harvardské univerzitě, v roce 1973 získal Nobelovu cenu za ekonomii.

⁸ Stále častěji se však objevují obavy, že současný blahobyt západní společnosti je neudržitelný hlavně vzhledem k ekonomickému nástupu Číny. Podle Gabora Steingarta [2006] jsou otřeseny ekonomické i mocenské základy USA právě globálním vývojem, na němž dosud jejich ekonomika vydělávala.

jak tomu bylo na počátku technologické nezaměstnanosti. Profesor Mareš [2004: 43] upozorňuje na to, že jsou ohroženy i profese vyžadující vysokou kvalifikaci a že „nezaměstnanost začala ohrožovat i střední třídy“. Ubývání množství placené práce tak někdy vyvolává obecný dojem, že společenská krize plynoucí z jejího ubývání by se dala vyřešit ještě důkladnějším přerozdělováním bohatství. André Gorz je pobouřen tím, že manažeři velkých firem si vyplácejí podle něj nesmyslně velké odměny: „Dá se vysvětlit mezinárodní konkurencí, že čtrnáct amerických členů správní rady za rok inkasuje částku, která odpovídá mzdám 18 000 filipínských zaměstnanců firmy?“ [Gorz 2000: 29]. Stejně tak se podivuje nad tím, zda se firmám s miliardovými obraty doopravdy vyplácí uspořit pár haléřů na pracovním úkonu vykonaném kdesi daleko v Asii. Nepopiratelné rozvíření příjmových nůžek je sílící trend, sotva ale dnes dosáhneme toho, aby hodně vzácné profese nebyly odměňovány vysoce nad průměr. Špičkový manažer patrně bude i v nejbližších letech vydělávat tolik jako špičkový sportovec nebo jako hvězda populární hudby nebo filmu. Je také otázkou, zda by 18 000 filipínských zaměstnanců oné americké firmy mělo vůbec nějakou práci z domácích zdrojů. Rozdíl v postavení nekvalifikovaného a kvalifikovaného pracovníka zmiňoval už před více než 40 lety Jean Fourastié, jehož nelze z přehnaných sympatií k liberalismu a volnému trhu podezřívát: „Práci pomocného dělníka zhodnocuje inženýr, vedoucí pracovník, štáb techniků, kteří jeho práci

připravují, řídí a kontrolují. Technik se může v nejhorším případě obejít bez pomocného dělníka, ale pomocný dělník bez technika je odsouzen k hladu, protože nezná vědecké metody“ [Fourastié 1969: 110].

Globalizovaná ekonomika, často považovaná za příčinu všeho společenského zla, se sice opravdu vyznačuje mimořádně rychlými přesuny kapitálu po celém světě, o nichž se zmiňuje i Gorz, ale krize společnosti práce, o které se dnes hovoří, je způsobena hlavně ztrátou pracovních příležitostí v zemích, kde jsou náklady na práci vysoké (z hlediska investora) a kde se nasazení nových technologií rychle vyplácí. Uzavřít a oddělit jednotlivé regiony globálního světa dost dobře nelze (tedy alespoň ne mírovými prostředky) – „globální vesnice“ se stala skutečností právě díky novým technologiím. Vysoké zdanění práce ve vyspělých zemích je nešťastným opatřením politiků naslouchajících některým národohospodářským poradcům: zdanění práce má údajně přinést prostředky na podpory v nezaměstnanosti. Docela logický se přitom zdá návrh německých Zelených, který zmiňuje Beck [2000a], kdy zdaňována by měla být hlavně spotřeba přírodních zdrojů a daňově zvýhodněna lidská práce. Beck připomíná, že dosavadní evropské daňové systémy zaměstnavatele kupodivu trestají právě za činnost, kterou jinde a z vlastních rozpočtových prostředků nákladně podporují: vytvoření pracovních příležitostí je následně zatíženo vysokými odvody, zatímco automatizace a rušení pracovních míst je daňově výhodná. Rozhodnutí, zda je výhodnější investovat do technologií nebo do

nových pracovních míst, je vinou současných daňových systémů jednoznačné.

Perspektivy dalšího vývoje zaměstnanosti v „kapitalismu bez práce“ jsou podle Ulricha Becka málo povzbudivé: „Krutá pravda zní, že velká část obyvatelstva přijde o své pracovní místo. Bude se to týkat zvláště těch, kdo nestačí vysokým výkonnostním standardům této společnosti“ [Beck 2000b: 54]. Nutnost pracovat neustále na samé hranici svých schopností a hájit tak bez přestání svou pracovní pozici je přitom již delší dobu pro současnou společnost práce typická. Jakmile schopnosti pracovníka ochabují nebo nejsou na výši doby, musí postižený počítat s tím, že sestoupí na nižší místo nebo bude muset odejít [Fourastié 1969: 152].

2.2 Řád a chaos

Technologické změny, které proměňují lidskou práci a zbavují člověka pocitu tvůrce hodnot, mají vliv i na porozumění lidí tomu, v jaké společnosti žijí. Antické pojetí řádu vycházelo z toho, že právě to, co je trvalé a zákonité, představuje i dobré a krásné. Žádoucí nebyla změna, ale trvání. Poznávání zákonitostí světa a odhalování vyššího řádu věcí bylo nejdůležitější činností svobodného člověka, od níž ho neměla odvádět nízká práce a honba za ziskem. Svobodný člověk, který měl ovšem k ruce alespoň jednoho nebo dva

otroky, nemusel ztrácet čas žádnou výtěžnou činností. Podle Aristotela byl občanského stavu zbaven člověk námezdně pracující a někdy i svobodný řemeslník [Nippel 2000: 57]. Antické pojetí řádu tak bylo naprosto statické, nebylo v něm místo pro pokrok ani společenský, ani technologický. Práce představovala podřadnou činnost svěřenou otrokům a rozhodně nebyla mobilním kanálem. Společenský vzestup jedince byl možný výhradně díky politickým nebo vojenským výkonům, ale nikdy nebyly oceňovány a uznávány výkony pracovní [Maier 2000: 70]. V takové společnosti nemohl vzniknout názor, že sledování osobního (hmotného) prospěchu slouží celku [Maier 2000: 71]. Za zdroj blahobytu byla až do středověku považována příroda (nebo boží prozřetelnost), ale ne vlastní pracovní činnost člověka. Majetek zdědíme, dostaneme darem, vyženíme nebo vyvdáme, získáme od panovníka nebo při dobovačném tažení, ale těžko si majetek a s ním spojené společenské postavení a třeba i moc „vyděláme“ vlastní prací.

Moderní společnosti jsou založeny na myšlence pokroku. Věci je možné změnit, lze je dokonce změnit k lepšímu a to se velmi často děje. Původcem změny je člověk a činnost, kterou člověk přetváří své okolí (k lepšímu), nazveme práci. Práci jako ústřední produkční princip na její až dodnes výsostné postavení vyzdvihl Hegel a práce také tvoří základ Marxových společností měnících teorií [Liessmann 2000: 97, Sobotka 1964]. Teprve tehdy, když je uznán princip tvůrčí lidské práce jako součást společenského řádu, může vzniknout nový způsob uvažování o společnosti, který nazýváme

ekonomickou vědou. Ekonomické uvažování, jak je známe dnes, je založeno na uznání principu směny, výroba a směna lidmi vyrobených produktů tedy tvoří řád moderní společnosti.

Není možné jednoznačně rozhodnout, zda duch kapitalismu byl opravdu produktem protestantské etiky (Weber) nebo spíš následkem technického rozvoje (Mumford). Změna ve vnímání společenského řádu ale jistě souvisí s rozšířením masové námezdní práce, která do značné míry s technologickým rozvojem souvisí (manufaktura, pohon strojů pomocí transmise, koncentrace pracovní síly blízko pracoviště). Vysvětlování nového, kapitalistického společenského řádu pak vychází z kategorií dobra a zla definovaných vztahem k výrobním prostředkům a práce je ústřední hodnotou, od níž se odvozují hodnoty další. „Jedinou ekonomickou hodnotou je lidská práce, leč tato hodnota je vzácná,“ tvrdí Fourastié [1969: 73], v marxistickém pojetí se od práce odvozují také všechny další hodnoty – např. i estetické nebo kulturní.

Jakkoli byl vývoj kapitalistické společnosti neboli společnosti práce v některých svých fázích nehumánní, vytvořil pevnou a obecně přijatou představu o tom, kde žijeme, jak svět funguje. Mohly se vést spory, jaký způsob rozdělování vytvořeného bohatství je spravedlivější, vedly se spory o formách vykořisťování a o možnostech nastolení nových pořádků, kde by moc byla rozdělena jiným způsobem. „Velké revoluce a rozsáhlé procesy změn té doby byly určovány tím, že zde byly nové síly, které se je pokoušely prosadit. Tyto síly, opírajíce se o nové nauky o společnosti, usilovaly

o nový řád ve státě, společnosti i v hospodářství. ... Alternativy nahrazující už překonané se uskutečňovaly na základě tlaku zespoda; tlaku liberálního měšťanstva (opřené o Locka, Adama Smithe a celou tradici osvícenství) a pak i tlaku proletariátu, který se ozbrojil také třeba myšlenkami Marxe a Engelse" [Meier 2000: 77-78]. Svět byl pro vnímání svých občanů polarizovaný a poměrně čitelný, stálo tu proti sobě staré a nové, levice proti pravici, dobré proti špatnému. Dnes nic podobného nevidíme. Jsou zde sice protiklady, ale spíš „taktické“. „Jsou tu nové síly, nový průmysl, nové hospodářské formy, ‚globální hráči‘ – ale žádný etablovaný, obsáhlý společenský koncept, k němuž by se vztahovaly, žádná představa řádu, k němuž by ... dospívaly. A žádné skupiny, od nichž nebo v jejichž zájmu by se odvíjely politické debaty" [Meier 2000: 78].

Kapitalismus bez práce, jak o dnešku hovoří Ulrich Beck, je společnost bez jasného řádu. Společnost bez řádu dnes z praktických důvodů označujeme jako společnost postmoderní, toto slovo ale může být také pouze pojmenování pro období přechodu, jak postmoderně rozumí Martin Albrow [Albrow 2000: 33]. Modernu tedy chápeme jako společnost založenou na řádu, zatímco pro postmoderní společnost je typický chaos. Beckova reflexivita, kdy společnost bere sebe samu jako problém [Beck 2000b: 46], je do značné míry jiné pojmenování tohoto pocitu ztráty přehledné struktury, která pomáhá členům společnosti problémy odstraňovat, nikoli dávat jim vznikat. Dezintegraci společnosti dává do souvislosti

se změnami v chápání práce Wilhelm Heitmeyer: „Až dosud integrace probíhala ve spojitosti s trhem práce, a uznání bylo formulováno vzhledem k potřebám společnosti a k sociální prestiži. Co se však stane nyní, když tento mechanismus pro nezanedbatelný počet skupin již neplatí?“ [Heitmeyer 2000: 132]. V antice by bylo radou, aby člověk hledal uznání na válečném poli nebo v bádání o věcech veřejných, hodnotové struktury dnešní společnost práce jsou ale vinou rostoucí technologické nezaměstnanosti odsouzeny k rozpadu a zásadní transformaci. Proměny práce a proměny hodnotových struktur se bezprostředně dotýkají i politického systému moderních demokracií a každopádně je budou ovlivňovat. Alvin Toffler předpokládá, že dojde ke změně ústavy USA a k přechodu k politickému systému, který nazývá „polopřímá demokracie“ [Toffler 2001: 89-100].

Dojem chaotičnosti a zmatečnosti dnešního světa může opravdu vznikat z nesouladu mezi hospodářskými a politickými systémy dnešní společnosti. Ekonomický řád, kterému rozumíme, patří do období Tofflerovy „druhé vlny“. Demokracie a sociální stát evropského stříhu si stále méně dokáží poradit s chaosem vznikajícím z trouchnivění základní ekonomické pravdy moderní průmyslové společnosti, kterou bylo: lidská práce je směňována na trhu práce a za svůj pracovní výkon je člověk (někdy i spravedlivě) odměňován.

Beck rozlišuje tři skupiny lidí podle jejich úspěchu na globálním trhu: vítězové, výkonná elita pracující pro vítěze

globalizace a rostoucí skupina poražených, tj. lidí, kterých už není zapotřebí [Beck 2000b: 53]. Sociální stát je nastaven jako stát průměrného občana, výrobce a konzumenta chovajícího se podle ekonomických pouček. Toto uspořádání však nerespektuje mocenské posuny, kterými se globalizovaný svět vyznačuje – průměrný občan už není základem společnosti.

Ulrich Beck pro označení nynější civilizační fáze razí termín „riziková společnost“ [Beck 2004]. Tento termín rovněž vyjadřuje nesnadnost nalezení srozumitelného řádu ve společnosti, ve které nemůžeme s přijatelnou pravděpodobností už ani předpovídat možná rizika. Riziková, reflexivní, postmoderní společnost – ve všech těchto názvech je obsažena snaha vyjádřit absenci pochopitelných společenských pravidel, která by nám dovozovala zkonstruovat si přehledný obraz společnosti, jíž bychom mohli rozumět. Problémem je, že pro příslušníky jiných civilizačních okruhů, které nejsou součástí „třetí vlny“ vysoce technické společnosti, je nepřítomnost jednoduchého společenského řádu vyjádřeného ve srozumitelné ideologii nejen nepochopitelná, ale i provokující. Nemožnost nalézt centra zla, protože globalizovaná ekonomika není z principu vázána na konkrétní lokality, vede nepřátele „nové civilizace“ (Tofflerův termín) k tomu, že se snaží zlikvidovat vše, co je její součástí. Pokud nedokáží useknout hlavu naší společnosti, která jim připomíná bájnou hydru, musí ji zničit celou.

2.3 Symbolická práce

Pro odlišení kvalitativně různých fází vývoje lidské společnosti používají Alvin a Heidi Tofflerovi označení „vlny“. První vlna označuje společnost zemědělskou, která trvala tisíce let, druhá vlna je termín pro společnost průmyslovou, jež obsáhla pouze tři stovky let. Třetí vlna – období, v němž se nacházíme my – je charakterizována nástupem nových technologií, automatizací výroby a změnou společenských vztahů (postihuje například i instituci rodiny) [Toffler 2001]. Nástup třetí vlny znamená i příchod „nové civilizace“, která s sebou přináší kromě jiného také zásadní proměny práce: „Transformuje se i práce. Fyzická práce, k níž stačila nízká úroveň dovednosti a která byla v zásadě zaměnitelná, byla hnací silou druhé vlny. Masové vzdělání v továrenském stylu připravovalo dělníky na rutinní práci založenou na opakování jednoduchých úkonů“ [Toffler 2001: 40]. Toffler hovoří o „supersymbolických činnostech“, kterými označuje nově definovanou práci, a navazuje tak na terminologii Fourastiého, který nový typ práce označoval za práci symbolickou: „(Práce) sestává stále více z ovládání symbolů v prostředí, jež vyžaduje intenzivní pozornost“ [Fourastié 1969: 34]. Reich [2002] pak podobně mnohem později razí termín „symboličtí analytikové“,

který označuje obdobný typ pracovníka, o němž uvažoval už Fourastié.

V Tofflerově supersymbolické ekonomice zastarává nejen tradiční pojetí zaměstnanosti, ale i pojetí práce – tj. obsahu vykonávaného zaměstnání. Nelze už jednoduše oddělovat práci manuální a práci symbolickou, protože nové technologie pronikají do všech oblastí produkce i služeb. Moderní farmář musí pracovat s počítačovými programy, které optimalizují např. krmné dávky nebo postup polních prací v závislosti na vnějších proměnných. Dnešní automobil od opraváře vyžaduje značnou míru porozumění moderním diagnostickým postupům. Nárůst „symbolických forem“ práce ovšem může v pracovníkovi vyvolávat novou formu odcizení, která nepramení z odnímání jakési jím vyprodukované nadhodnoty ani z toho, že by neviděl celý výsledek své práce, jak tomu může být v práci „rozdobené“ [Friedmann 1970]. Pracovník se v poslední době stává spíš téměř odosobněným prostředníkem mezi různými technologiemi. Jeho úloha ve výrobním procesu začíná být zanedbatelná. Přestože do jisté míry rozumí používaným technologiím, nechápe jasně svou roli – pokud o krmných dávkách rozhoduje počítačový program, pokud poruchu motoru diagnostikuje počítačový program, co se vlastně očekává od lidského pracovníka? Celá produkce se stává do sebe zacykleným tajemstvím, kterému průměrný pracovník nerozumí. „Švec nebo truhlář ctili své řemeslo. A dělníci v docích ještě mohli být pyšní, když viděli sjíždět do vody

nádhernou loď. Tento pocit užitečnosti už v 95 procentech všech zaměstnání není“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 111 – 112].

Je vhodné zdůraznit, že za symbolickou práci není považována práce virtuální. Ani Fourastié, ani Tofflerovi si pod symbolickou prací nepředstavují práci předstíranou, ne opravdovou, ale vyjadřují její nový obsah: posun od zpracování hmoty, materiálních výrobků k zpracování informací, symbolů. O symbolické práci nebudeme hovořit v případě práce v ekonomice černé nebo šedé, kde chybějí přesně vedené statistické přehledy, přestože není vyloučeno, že by se část z celkového množství uvolněných pracovních sil mohla nakonec uplatnit právě tam. Symbolická práce se ze své podstaty vzdaluje jednodušším úkonům s nástroji a materiálem, je nutně součástí nebývale komplexních a složitých procesů, které jsou pro většinu pracovníků úplně nečitelné a neproniknutelné. Řízení hospodářství formou státních ingerencí nebývá úspěšné právě proto, že se odehrává na jiných úrovních, než na jakých probíhá opravdový vývoj: je omezeno periodou volebního období politiků, je omezeno regionálně, je omezeno redukcí složitostí problémů na předvolební programy stran. Nebezpečí plynoucí z podcenění složitosti hospodářského systému si uvědomoval Fourastié: „Je totiž iluzorní chtít napravovat nedokonalost, aniž zacházíme správně se složitostí“ [Fourastié 1969: 115].

Dlouhodobě budované povědomí společnosti o důležitosti práce a přežívající představa o tom, co dnes vlastně práce je, vede

k neustálým pokusům vytvářet nové „tradiční“ pracovní příležitosti nebo přeškolovat nezaměstnané na „novou“ práci, která je ovšem definována úřednický. Rekvalifikační kurzy mohou jistě produkovat absolventy připravené vykonávat „symbolickou práci“, tato práce ale často neexistuje nikde jinde než v plánech těchto ministerských odborů a byla vymyšlena různými experty a poradci specializujícími se na oblast rekvalifikací, na rozvoj lidských zdrojů, na celoživotní vzdělávání. Přínos takových programů je alespoň v tom, že poskytují dobré pracovní příležitosti těm, kdo je vymýšlejí, řídí a organizují. „Přepočítejme si jednou, kolik peněz získaných od daňových poplatníků a podniků se celkem vydává na ‚nezaměstnanost‘, a vydělme tuto částku počtem nezaměstnaných: no, je tam rozhodně více nul, než kolik jich najdeme na našich kontech, že? (Tj. na kontech nezaměstnaných, OS) Neplatí se v první řadě za prospěch nezaměstnaných, ale za šikanující kontrolu, za neúčelné schůzky, za takzvané ‚přeškolovací, vyškolovací a doškolovací programy‘, které přicházejí odnikud a nikam nevedou, platí se za zdánlivá zaměstnání za zdánlivou mzdu, a to jen proto, aby se uměle snížily statistiky. Tedy jen proto, aby se udržel klamný obraz o ekonomice“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 113]. (Zde je zapotřebí zmínit také Becka [2000a: 9]: „Žijeme v době statistické konstrukce reality, a tak alespoň při mezinárodních srovnáních je nedůvěra nejdůležitější občanskou povinností.“)

Je celkem jedno, zda se politikové řídí radami svých neoliberálních nebo keynesiánských (či přímo marxistických)

poradců. V oblasti práce a zaměstnanosti hrají politikové svou hru téměř mimo hrací plochu - vzhledem k zásadnímu odklonu od práce tradiční k práci symbolické. Věrní staré představě, podle níž je člověk zakořeněn ve výdělečné práci, nesledují možnost, že pro člověka nemusí být tak nutné pracovat, jako je pro něj nutné získávat prostředky na obživu – což jsou dvě různé věci, jak je často vidět na přístupech celých společenských skupin k práci a k sociálním podporám. Na tento rozpor upozorňuje Ralf Dahrendorf [podle Mareš 2004: 43]: „Moderní společnosti jsou společnostmi práce, budované kolem pracovní etiky a profesních rolí, ale jsou také ovlivňovány vizí a dnes i zřetelně rostoucí reálnou perspektivou světa bez práce. ...Ve skutečnosti se stává z břemene privilegiem.“ Ať „klasické“ nebo „symbolické“, produktivní práce bude stále méně. Marketingoví odborníci dnešní politiky by si měli ujasnit, zda nakonec nenabízejí produkt, o který třeba velký zájem ani není. „Jestliže je nezaměstnaný nešťastný, není to kvůli tomu, že nemá práci, ale že nemá peníze“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 112].

2.4 Práce a bohatství

Číslovka 40 000 v názvu knihy Jeana Fourastié *40 000 hodin* [Fourastié 1969] znamená celkovou dobu, kterou za život průměrný pracující člověk 21. století stráví výdělečnou prací. Fourastié přitom

nepopisuje radostnou utopii budoucí společnosti volného času, ale kriticky se zabývá otázkami práce a její transformace, přičemž neponechává stranou očekávané dopady na možné formy budoucí společnosti. V roce 1965, kdy vyšel francouzský originál knihy, by „již známá technika mohla uživit 50 až 80 miliard lidí“ [Fourastié 1969: 12]. Už v polovině 20. století byla produktivita práce v USA tak vysoká, že se další zvyšování výroby mohlo zdát samoúčelné: „Méně než desetina obyvatelstva Spojených států stačí k tomu, aby vyrobila podstatnou část továrního zboží a obstarala zmechanizované služby“ [Mumford 1947: 253]. Nový ekonomický člověk je však naštěstí obdařen vlastností, která dovoluje zvyšovat produkci nade všechny meze: „Již lze charakterizovat jeho (rozumí se ‚nového homo oeconomicus‘, OS) hlavní vlastnost: je to nenasytnost“ [Fourastié 1969: 28]. Na tento fakt později upozorňuje Beck [2000a: 75]: „Společnost práce znamená zároveň a stále více společnost konzumní“ i Arendtová [1960].⁹

Změnami procházejí kromě pojmu práce i pojmy vlastnictví a bohatství. Posloužíme-li si periodizací dějin lidské společnosti, jak ji nabízí Toffler¹⁰ [2001], potom pro období první vlny (pro období zemědělské) jsou tím, co můžeme považovat za charakteristický

⁹ Úvahy o nenasytnosti a neukojitelnosti lidské spotřeby ovšem mají ještě mnohem hlubší historické kořeny – např. v tomistickém rozlišování bohatství na ‚přirozené‘ (jídlo, pití, oblečení) a ‚umělé‘ (jako jsou peníze) a o nemožnosti dosáhnout uspokojení pomocí umělého bohatství (Tomáš Akvinský se tímto problémem zabývá v *Summa Theologiae*, Pojednání o štěstí, ale kořeny této dichotomie sahají k Aristotelovi).

¹⁰ Volbu způsobu produkce a technickou úroveň společnosti jako kritérium periodizace dějin lidské společnosti najdeme ovšem už dříve – Lewis Mumford používá označení *eotechnická*, *paleotechnická* a *neotechnická* fáze ve vlastní periodizaci, Werner Sombart podobně periodizuje historickou éru charakterizovanou rozvojem tovární produkce, akumulací kapitálu a na budování tržních vztahů na raný, rozvinutý a pozdní kapitalismus – toto členění používá pak i např. Lenin.

majetek, přisvojené přírodní zdroje. Za bohatého je považován ten, kdo disponuje půdou, nalezišti surovin, zvířaty, ale i lidmi, kteří pro něj vykonávají práci. Vlastnit otroky je pro boháče zemědělského období nutnost, pokud má účelně využívat pozemky, které mu patří. Bohatství může samozřejmě druhému odejmout ten, kdo má fyzickou nebo vojenskou převahu. Se svým bohatstvím může člověk té doby zacházet volně – nutnost odvádět nějaké dávky nebo služby je znakem poddanství a podřízenosti.

V období druhé vlny, pro něž je příznačné využívání strojů a jehož začátek můžeme časově řadit do období průmyslové revoluce (přestože základy této epochy sahají ještě do doby před polovinou 18. století, kam bývá začátek průmyslové revoluce umisťován ve spojení s vynálezem parního stroje), se vytváří nový typ vlastnictví: je jím vlastnictví výrobních prostředků. Jako pohodlnější (a humánnější) forma disponování s lidmi, kteří jsou stále nutní pro produkci nového bohatství, se ukazuje námezdní práce. Člověka už není nutné přímo vlastnit jako otroka, protože je možné si ho na určitou dobu najmout. Odpadá tím také dřívější nutnost nějakým způsobem se o vlastněného a tedy zcela závislého člověka starat. Nastupují směnné vztahy a vyvstává možnost i nezbytnost tyto vztahy kvantifikovat a racionalizovat.

Nakládání s bohatstvím je v období druhé vlny komplikovanější. Bohatství je reprezentováno kapitálem, který je kvalitativně odlišnou formou bohatství než bohatství odvozené pouze na ovládání přírodních zdrojů. Objevují se jiné formy

vlastnictví, než které představovalo vlastnictví individuální. Možnost disponovat majetkem bývá omezována zákonnými pravidly. Stále větší mírou se do výkonu vlastnických práv vkládá nový kolektivní „supermajitel“ stát. Legální ekonomika je regulována hlavně daňovými opatřeními a řadou dalších povinností, jejichž neplnění může být opět hlavně finančně postihováno.

Rozšiřování moderních informačních a komunikačních technologií a jejich dopad na nástup masové automatizace jsou příznačné pro období, v němž žijeme my. Počátek této éry spadá do poloviny minulého století; Toffler ji nazývá třetí vlnou a ukazuje její zásadní odlišnosti od epoch předcházejících. Pro produkci bohatství už není výhradně nutné ani vlastnit, ani na trhu práce najímat lidskou pracovní sílu. Významnou formou bohatství je bohatství nehmotné – know-how a duševní vlastnictví vůbec (ochranné známky, patenty, průmyslové vzory). Zvláštní vlastnost této nové formy bohatství vyzdvihuje Toffler - jde vlastně o oddělování bohatství od vlastnictví¹¹: „To, co činí ekonomiku třetí vlny revoluční, je skutečnost, že zatímco půda, práce, suroviny a dokonce i kapitál se dají chápat jakožto vyčerpateľné, poznání je prakticky nevyčerpateľné. Na rozdíl od jedné vysoké pece nebo výrobní linky mohou jednoho a téhož poznatku využít dvě společnosti zároveň. Mohou jej dokonce využít k tomu, že budou vytvářet ještě více poznání – a proto se ekonomické teorie druhé

¹¹ Bohatství a vlastnictví nebyly totožné pojmy už např. u Marxe: komunismus měl být bohatou společností, kde by neexistovalo soukromé vlastnictví, jedinec by tedy byl bohatý, protože by uspokojoval do sytosti všechny své potřeby, aniž by výrazněji něco vlastnil.

vlny, které se zakládají na konečných a vyčerpateľných vstupech, nedají aplikovat na ekonomiky třetí vlny“ [Toffler 2001: 38]. Vlastnictví nabývá složitých podob a kolektivizuje se pomocí investičních fondů. Ve Spojených státech tak k největším vlastníkům patří penzijní fondy. Kapitál se mění v investice, kapitalista v investora. Majetky jsou spravovány manažersky a zásadní rozhodnutí, která se týkají strategického užití bohatství, provádějí lidé, kteří nejsou přímými vlastníky svěřených prostředků. Práce těchto lidí je potom honorována v historicky nebývalé výši. Vlastnická práva jsou vlastně delegována profesionálním manažerům, na výnosech se pak podílí stát nebývalým daňovým zatížením ve všech formách. K „vítězům globalizace“ patří i vysoce kvalifikovaní odborníci, kteří jsou nezbytní pro strategické rozhodování, a „topmanažeři a investoři se s nimi musejí dělit o moc, protože jejich znalosti a nápady jsou pohonnou hmotou naší informační společnosti“ [Rifkin 2005: 159].

Jakmile se bohatství proměnilo v „duševní vlastnictví“, v informace, je těžké je nějakým způsobem lokalizovat – jedním z rysů globalizované ekonomiky je enormní mobilita bohatství. Supersymbolická práce, jak zní Tofflerův termín, není vázána na konkrétní místo. Ostrovy hi-tech, nejmodernější technologie, se budují i v rozvojových zemích – např. v Indii. Rifkin zmiňuje rozhovor s Paulem Saffem, ředitelem Institute for the Future, který si všímá vzniku obdobných enkláv i v USA. Lidé v takovýchto enklávách pracují za platy obvyklé ve velkých firmách v New Yorku,

zatímco vedle nich žijí sousedi vydělávající si smažením hamburgerů v místní restauraci rychlého občerstvení [Rifkin 2005: 161]. Další proměnou prochází i vztah k lidem: není zapotřebí je vlastnit a už není zapotřebí ani jich tolik zaměstnávat. Velké množství lidí je jako pracovní síla, jak byla chápána v období druhé vlny, pro zaměstnavatele prostě naprosto zbytečných. Lidé jsou přitom stále potřební jako spotřebitelé a jako voliči.

2.5 Jak zaměstnat nezaměstnané

Kvůli uchování společenského smíru dnešní vyspělé státy usilují o nalezení možných řešení jak vytvořit další „náhražková“ pracovní místa, která by nahradila ta, která zanikla vinou technologického vývoje. Nepotvrdila se očekávání Daniela Bella [1973], který doufal v dostatečnou schopnost terciární sféry absorbovat pracovní sílu uvolněnou ze sféry sekundární. Technologický rozvoj postihuje i terciární sféru tak, že v ní stagnuje nebo dokonce klesá počet zaměstnaných lidí. Rifkin [2005: 121] uvádí příklad americké internetové banky NetBank, která spravovala 2,4 miliard dolarů vkladů. Klasická banka této velikosti by měla mít přibližně 2000 zaměstnanců, NetBank si vystačila se 180 spolupracovníky. Do fáze komerčního využití se dostávají systémy

pro hlasovou komunikaci, tj. včetně schopnosti rozpoznávání lidského hlasu.

V USA a ve Velké Británii se hodně očekává od tzv. „třetího sektoru“ (jako třetí nazýván zřejmě kvůli odlišení od sektoru privátního a sektoru státního). Jde o práci v organizacích, které se starají o obecné blaho (péče o znevýhodněné spoluobčany, zapojování členů menšin do většinové společnosti, práce s drogově závislými atd.). Tato práce bývá často dobrovolnická, ale neustále roste počet lidí, kteří v takovýchto organizacích získali práci placenou. Za rozvoj tohoto sektoru se přimlouvá Rifkin [2005: 201-203]. Ulrich Beck propracovává obdobný koncept „občanské práce“ a domnívá se, že i za práci pro společnost by měl být poskytován plat. Výdělečná práce by podle něj neměla být nutností a fenomén masové nezaměstnanosti nemusí být vždy interpretován jako katastrofa, ale jako možná šance vývoje. „Naše společnost by neměla být vymezována výlučně výdělečnou prací. ... Před industrializací se kvalita života neodvíjela od práce“ [Beck 2000b: 55]. Novost Beckovy koncepce „občanské práce“ ovšem zpochybňuje další německý sociolog Peter Gross, podle něhož jsou podobná řešení stará téměř 100 let: „Záhy po 1. světové válce proběhla diskuse o dobrovolné a povinné sociální a pracovní službě, která se dnes euforicky nazývá občanskou prací“ [Gross 2000: 112]. Ve fungování modelu občanské práce příliš nevěří ani Claus Offe, který navrhuje řešení založené na „svobodě volby“: „... každý občan má nárok na omezenou dobu vystoupit z výdělečného života, aniž

by tak byl okamžitě bez jakéhokoli příjmu" [Offe 2000: 202]. Určitou realizovanou formu „občanské práce“ přitom už představuje americký *Workfare* uvedený do praxe během funkčního období prezidenta Clintona v červenci 1996. Nárok na základní finanční výpomoc (*welfare*) je vázán na povinnost odpracovat pro obec nebo pro oficiálně uznanou organizaci třetího sektoru určitou dobu bezplatně nebo jen za symbolickou odměnu [Gorz 2000: 114].

Důslednější než snaha vytvářet nějaké zdánlivé činnosti pro nezaměstnané se zdá návrh rovnou vyplácet určitou finanční částku každému člověku ve formě „existenčního příjmu“. O tuto možnost se zasazuje také autor manifestu Šťastných nezaměstnaných (viz výše) a koneckonců v dnešních bohatých státech beztak existuje nárok na existenční minimum, které svého příjemce ovšem spíše stigmatizuje. André Gorz se přimlouvá za výplatu zaručeného, dostatečně vysokého základního příjmu, který by naopak příjemce nenutil k přijetí jakékoli práce za jakýkoli plat, ale osvobodil by ho od tlaků trhu práce a „každému jedinci by dovolil, kdykoli se rozhodnout mezi užitnou hodnotou svého času a jeho směnnou hodnotou“ [Gorz 2000: 115-116]. Podobné myšlenky opět nejsou úplně nové: Fourastié připomíná, že společnost se dnes zavazuje živit i neproduktivní síly – sirotky, nemocné atd. a „je tedy správné, je-li těmto lidem umožněna spotřeba již jen z důvodu jejich existence a aniž by byli dotazováni na svůj podíl na výrobě“ [Fourastié 1969: 81]. Mumford se pak přímo ptá: „Dáváme alespoň minimum potravy, přístřeší a lékařského ošetření zločincům, kteří se zjevně

provinili proti zájmům pospolitosti; proč bychom to tedy měli odpírat těm, kdo jsou leniví a tvrdohlaví?" [Mumford 1947: 433]. Tito autoři se tak přímo staví za právo jednotlivce nebýt cejchován za to, že se nezařadí do společnosti práce. Některým nezaměstnaným je dokonce příjemné vymanit se z tlaků, které na své zaměstnance vyvíjí jejich zaměstnavatel, nechtějí se podřídit moci manažerů a neimponuje jim ani způsob jejich života. Nechuť k tomu, aby byl prostřednictvím práce začleňován do společnosti, o jejíž životní styl vůbec nestojí, opět pregnantně a bez servítků vyjadřuje „šťastný nezaměstnaný“: „Před třemi sty lety rolníci závistivě okukovali knížecí zámek. Právem se cítili vyřazení z bohatství knížete, z jeho ušlechtilé zahálky, z kontaktů s jeho dvorními umělci a kurtizánami. Kdo by chtěl dnes žít jako vystresovaný manažer, kdo si chce cpát hlavu nesmyslnými řadami čísel, kdo by chtěl spát s jeho odbarvenou sekretářkou, pít jeho pančované bordeaux a zdechnout na jeho infarkt?" [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 118].

Úvaha profesora Mareše [2004] je zakončena přehledem scénářů, které nabízejí alternativu k placené práci: Giddensův stát sociálních investic [Giddens 2001], Beckův koncept občanské práce [Beck 2000b] nebo koncept „základního příjmu“ nevázaného na placenou práci, který navrhuje Offe [1996]. Není vyloučen vývoj k přijetí nezaměstnanosti jako daného stavu, který nelze změnit – Ralf Dahrendorf odhaduje, že v běžném pracovním poměru nebude zaměstnáno ani více, ani méně než 50 % práce schopné populace [Dahrendorf 2000: 92]. Individuální identita nebyla a ani

v budoucnosti nemusí být odvíjena od placené práce a mohla by se zakládat na jiných aktivitách. Představu budoucí plné zaměstnanosti v globální ekonomice je nutné bez velkého žalu opustit, přestože se dnes taková úvaha ještě zdá příliš buřičská.

2.6 Rozdělení moci ve společnosti bez práce

Pro efektivní uplatňování moci je rozhodující kontrolovat ty vzácné zdroje, po nichž panuje vysoká poptávka. Prvořadý je tedy samozřejmě základní existenční zájem – být naživu. Možnost rozhodovat o životě druhých je projev moci absolutní. V úvahách o proměnách práce je zapotřebí omezit se na o něco méně zásadní projevy moci, které o životě jednotlivce rozhodují už přece jen zprostředkovaně. Rozhodně významným znakem faktické moci je možnost kontrolovat zdroje nutné k životu nebo přímo ovlivňovat produkci těchto zdrojů. Zde bude vhodné podržet se dříve používané Tofflerově periodizace dějin lidské civilizace. Tato periodizace dovoluje přiřadit určitému dominantnímu způsobu produkce odpovídající typ „bohatství“, tj. jeho rozhodujícího zdroje. Každý typ bohatství pak přináší jemu odpovídající formy uplatňování moci.

Pro první vlnu, kterou Toffler označuje období zemědělské civilizace, byly určující zdroje přírodní (pole, rybník, les, důl) a nejefektivnější uplatnění moci bylo fyzické ovládnutí lidí. Bylo

zapotřebí donutit jiné lidi k práci na polích, starat se o domácí zvířata, těžit suroviny, přepravovat je, uskladňovat věci atd. Moc ve společnosti držel ten, kdo dokázal nejlépe využívat maximum těchto přírodních zdrojů. Prostředkem pro využívání těchto zdrojů byla lidská fyzická práce, mocní tedy dokázali přinutit fyzickou silou méně mocné k tomu, aby pro ně pracovali.

Průmyslová produkce typická pro druhou vlnu využívá pro uplatnění moci nové instituce: trh práce. Jednotlivci relativně svobodně nabízejí svou práci za finanční odměnu. Typickou formou bohatství je kapitál. Mocenský konflikt tohoto období je reprezentován třídním bojem, přičemž mocní disponují kapitálem a mohou řídit a využívat práci jiných tím, že tuto práci nakupují, směňují ji za peníze potřebné k nákupu životních potřeb. Proletariát se učí využívat své moci majitele nejdůležitější pracovní síly (lidské), kterou může organizovaně odnímat (ve stávce).

Technologický pokrok charakterizující období třetí vlny přetváří v cenný zdroj znalosti a informace. Zatímco potřeba lidské práce se neustále snižuje, narůstá význam špičkového know-how, expertních znalostí a vědy. Významným projevem moci je kontrola produkce znalostí a jejich šíření. Trh práce ztrácí na významu, protože už nelze kupovat měřitelnou dobu jakési abstraktní „společensky nutné práce“, která patří k ústředním pojmům ekonomické pracovní teorie hodnoty. Začíná se hovořit o symbolické práci (Fourastié) a i klasický pojem kapitálu, jak s ním pracuje Marx, je nutné rozšiřovat. Objevují se nové formy „kapitálu“ - kulturní,

sociální (Bourdieu). Tyto nové termíny mají pomoci doplnit mezery v analýzách společnosti, které už nedokáže vyplnit „klasická“ ekonomická teorie. Nové teorie o fungování hospodářství se obohacují o pojmy vyhrazené dosud sociologii: Gery Becker, nositel Nobelovy ceny za ekonomii, do svých teorií zapracovává lidský a společenským kapitál [Becker 1997]. „V začátcích průmyslového věku o hospodářství rozhodovali výhradně vlastníci kapitálu a výrobních prostředků. V polovině našeho století (myšleno 20. století, OS) pak nějaký čas svou moc museli sdílet s dělníky, jejichž rozhodující role ve výrobě jim zajišťovala určitý vliv na podnikové rozhodování a na rozdělování zisku. Nyní, když se postavení dělníků zřetelně zhoršilo, se významným faktorem stávají experti. ... Proto nemůže překvapit, že v některých průmyslových odvětvích je dnes duševní vlastnictví důležitější než kapitál“ [Rifkin 2005: 159].

Pokud kontrola lidské práce už není nutnou podmínkou výkonu moci, potom není nutné ovládat dělníky násilím a používat je k otrocké nebo nevolnické práci. Ztrácí se i potřeba směřovat rutinní práci za plat, protože jednoduchá práce přestává být potřebná a nenahraditelná. Bezproblémový chod globální ekonomiky předpokládá nerušený tok investic a vyžaduje hlavně pověstný „klid na práci“. Mocenské prostředky se posunuly od fyzické nadřazenosti přes nadřazenost ekonomickou k platbě výkupného za klid. Obrovské transfery finančních prostředků na pomoc chudým zemím a na podpory v nezaměstnanosti v zemích bohatých mohou být chápány jako takovéto výkupné. Změny ve významu placené práce

se nakonec zřejmě dotknou i fungování politických systémů. Toffler [1999: 92-109] předpokládá konec diktatury většiny a nástup vlády menšin, rozšiřování prvků polopřímé demokracie a dělbu decize – zmenšení prostoru pro centrální rozhodování. „Mizející práce“ [Mareš 2004] je budoucnost velmi pravděpodobná, pokud se vyhneme katastrofickému vývoji. Jistotu o konečném úspěchu nové civilizace ale mít nemůžeme: „Víme..., že instinktivní a vegetativní lidstvo dokázalo přetrvat, avšak dosud nemáme potvrzeno experimentálně, že ob stojí i lidstvo racionální a vědecké“ [Fourastié 1969: 148].

3 Limity placené práce

3.1 Subjektivní a objektivní pojetí práce

Práce a způsob výroby jsou reflektovány v sociologických či ekonomických teoriích a jsou jimi určitým způsobem interpretovány. Platí ovšem i obrácený vztah: historický vývoj práce ovlivňuje i chápání a popis společnosti, daný stav úrovně technologie výroby a práce je podhoubím, z něhož teoretické společenské koncepty vyrůstají. Změna způsobu výroby je samozřejmě závislá na technologické úrovni výroby. Vznik manufaktur a později továren využívajících nejprve vodní a později parní sílu ukazuje, jak využití nové energie – hlavně síly páry - proměnilo způsob výroby: rozvod energie transmisemi na omezenou vzdálenost vyžadoval koncentraci pracovní síly do blízkosti stroje. Práci už nebylo výhodné nakupovat faktorským způsobem v místě bydliště dělníka, kde bývalo umístěno výrobní zařízení (stav, brus), ale mechanická pracovní síla stroje si k sobě nyní přitáhla pracovní sílu lidskou. Člověk následoval stroj. Nešlo jen o podřízení lidské pracovní síly pracovní síle mechanické z pohledu místa výkonu práce. Tovární výroba dala vzniknout

představě o tom, že stejně jako zboží také blahobyt a z něj plynoucí spokojenost je možné vyrobit. Bohatství v téměř neomezeném množství poplyne z továren a pravým zdrojem tohoto bohatství bude práce dělníků. Práce se díky průmyslové revoluci mění z přehlížené a ponižující činnosti v sám základ prosperity a štěstí lidstva.

Vztah pracovníka k tomu, co vykonává, je ovlivněn důvodem, proč tuto činnost vykonává. Marxistický termín odcizení práce označuje vztah dělníka k práci, kterou dělník vykonává, jako by byl neosobním, jednoduše vyměnitelným nástrojem. V ekonomickém uvažování musí být „pracovník“ nahrazen „pracovní silou“, práce se stává obdobným ekonomickým zdrojem jako suroviny a energie – v teorii se zrodila koncepce proletariátu, dělnické třídy jako masy pracujících stmelené společnými zájmy a jednou ideologií. Úvahy o pojetí práce zdaleka nejsou tak odtažitým tématem, jak se snad zdá: 20. století poučilo velkou část světa o tom, že mocensky lze prosadit snad libovolné teoretické koncepty. Realitu lze nejen sociálně konstruovat, ale máme-li dostatečnou moc, je možné ji změnit ze dne na den, jak ukázala zkušenost s totalitními režimy. Instituci trhu a trh práce zvláště lze zrušit několika dekrety.

Dnes se ovšem zdá, že fungování společnosti se svobodným trhem práce je úspěšnější v oblastech, které považujeme za klíčové - taková společnost efektivněji produkuje zboží a přináší velmi vysokou životní úroveň. Společnost fungující na základě formálně svobodné placené práce je organizována jinak než společnost

využívající práci nevolnickou. Moderní demokracie i moderní socialismus jsou výtvořiny průmyslové revoluce, která přinesla nutnost nové organizace práce. Nejen myšlenka beztřídní společnosti, ale i nové pojetí společenské rovnosti a demokracie průmyslového věku do značné míry odrážejí představu o rovnosti pracovní síly, kterou disponují všichni členové společnosti. Průmyslovou demokratickou společnost už netvoří zoon politicon, ale homo faber nebo ještě lépe animal laborans, jak nového člověka označovala Hannah Arendtová [1960]. Společenská nerovnost ekonomického věku je chápána jako moc odnímat jinému výsledky jeho práce a přiživovat se na nich.

Zcela nová instituce se objevila ve společnosti, jež zjistila, že bohatství lze vyrábět – tou institucí je trh práce. Stejně jako výrobní technologie daly vzniknout trhu práce, další vývoj výrobních technologií má na tuto historicky podmíněnou instituci mimořádný vliv a proměňuje ji dosud nevídaným způsobem. Trh práce neexistoval odjakživa a není záruka, že bude existovat v dnes běžné podobě donekonečna. Současná nestabilita trhu práce v globálním měřítku pak může naznačovat zásadní nestabilitu moderních ekonomik vůbec.

Připusťme, že dnešní společnost je stále společností založenou na směně. Stále platí, že zboží je směňováno za peníze, které představují bohatství. Zboží pak stále můžeme v intencích ekonomické pracovní teorie hodnoty (a právě tato teorie je v úvahách o práci na tomto místě ústřední) považovat za

materializovanou práci. Užité hodnota zboží dnes není zdaleka tak důležitá jako hodnota směnná – lépe řečeno: moderní marketing se zabývá právě vytvářením nových potřeb, které pak lze úspěšně naplňovat. Jaká činnost označovaná jako práce se dnes s největším úspěchem proměňuje v tržní směnnou hodnotu? Na tuto otázku by měla nejlépe odpovídat rovnice vyjadřující nabídku a poptávku po práci.

Některé soudobé ekonomické teorie zjevně usilují o rozšíření pojmu práce tak, aby mohly být za onu kvalitu, kterou pracovník nabízí ke směně, považovány všechny lidské vlastnosti, které lze na trhu udat. Prodávána dnes není jen manuální zručnost a fyzická síla – obojí poskytované v určitém čase, v „pracovní době“ odlišené od doby volného času. Nyní se na trhu práce cení hlavně znalosti, kvalifikace a inteligence (a to i sociální inteligence nebo charisma). Pracovník uplatňuje svůj „osobní“ a „sociální kapitál“ (toto nejsou termíny sociologa Pierra Bourdieu, ale ekonoma Gary S. Beckera [1997]). Pro takovéto v ekonomii užívané pojetí práce se dobře hodí označení „objektivní“. Za práci z tohoto pohledu můžeme považovat každou lidskou činnost, která se dá směnit na trhu – tedy prodat. Tak tedy může Marx [1978b] zavést kategorii abstraktní práce jako činnosti směřující k vytvoření libovolného výstupu, který lze směnit za libovolný výstup vytvořený prací jinou. Ve zjednodušeném podání se zde setkáváme s úvahou, že hodnota zboží (případně služeb) vyjádřená penězi (chápanými jako prostředek vyjadřující poměr

směny různého druhu zboží) odpovídá množství práce potřebné k výrobě tohoto zboží: hodnota je rovna množství vložené práce.

V případě objektivního pojetí práce sledujeme systém výroby a dělbu práce, pracovník sám je do značné míry sekundární jev – je v tomto objektivním pojetí práce nahrazen pracovní silou, která svou vlastní individualitu nemá. Marxův termín odcizení práce odráží rozpor mezi objektivním chápáním práce jako společenského výrobního procesu a postavením samotného pracovníka: proletář od vykonávané práce svou identitu neodvozuje, práce je pro něj vnější. Problém odcizení práce ale podle Marxe lze vyřešit zespolečenštěním výrobních prostředků – odcizení práce by pak mělo zmizet. Dělník se vymezuje ne vztahem k práci, ale vztahem k vlastnictví výrobních prostředků. Proto marxismus nehledá individuální identitu pracovníka, ale uznává jen identitu třídní, kolektivní. Dnešní výrobní prostředky jsou však stále více výrobním know-how, výrobní technologií, znalostmi. Podstata tohoto nového typu bohatství nedovoluje jednoduchý postup „znárodnění“, kterým by došlo k radostnému ztotožnění se dělníka se svou prací.

Rozlišení mezi subjektivním a objektivním pojetím tak vychází z toho, zda považujeme práci za činnost, jež vychází z člověka, člověk je mírou práce, je subjekt tvořivé činnosti, nebo se spíše přikloníme k pojetí, kdy se zajímáme o sám proces práce, systém produkce bohatství, způsob výroby.

V druhém případě je potom člověk tvořen prací, je formován svou třídní příslušností nebo obecněji svou pozicí, kterou ve

výrobních a pracovních vztazích zaujímá. Toto objektivní pojetí práce je pojetím ekonomickým – práce je nutná k produkci bohatství, člověk je ve velké míře produktem pracovního procesu. Subjektivní pojetí lidské práce je založeno na zobecněném označení činností, jakými jsou pečení chleba, stavění zdi, kování mříže, ale i úklid podlahy a třeba i výchova dětí nebo psaní veršů. Nejde zde tolik o výsledek a o jeho uplatnění na trhu, ale jde o označení lidské aktivity. Člověk pracuje, tvoří, produkuje.

Srozumitelným příkladem subjektivního pojetí práce je již výše zmiňovaná encyklika *Laborem exercens* Jana Pavla II [1991]. V ní je práce definována nezávisle na pracovním trhu a Jan Pavel II také záměrně upouští od objektivního přístupu k práci, který je vlastní ekonomickému paradigmatu. Práce není měřena objektivním uplatněním svých výsledků na trhu, ale naopak je subjektivně vztahována k tomu, kdo ji vykonává: „...chceme otevřeně prohlásit, že každá z nich (= rozuměny různé práce, OS) se měří hlavně mírou důstojnosti samotného podmětu práce neboli osoby: člověka, který ji koná“ [Jan Pavel II 1991: 20]. Tento rozpor v chápání práce je jedním z důvodů, proč je církevní pojetí světa tak často v opozici nejen k dnes již dožívajícímu světonázoru marxistickému, ale proč je často v nesouladu s ekonomismem a materialismem vůbec.

Subjektivistickým, od člověka odvozeným způsobem je vymezena práce jako libovolná lidská bez ohledu na její ráz a na kontext, v němž je vykonávána [Jan Pavel II 1991: 7]. Pojmu práce je podle tohoto výkladu zapotřebí dávat stále nové významy, obsah

práce se průběžně proměňuje s tím, jak se mění lidský život v okolním světě: „Práce je jistě cosi starobylého – tak starého jako člověk a jeho život na zemi“ [Jan Pavel II 1991: 11]. Takováto práce je významná pro odvození identity každého člověka, ba dokonce dává jeho životu základní rozměr [Jan Pavel II 1991: 14]. Naopak objektivní vnímání práce se identitou pracovníka nezabývá – jde o abstraktní práci, kterou může vykonávat jakýkoli zaměnitelný pracovník.

Subjektivní pojetí práce je bližší sociologii. Jak uvádí Miloslav Petrušek [2006: 396], Emanuel Chalupný také práci definuje velmi široce jako „kulturní činnost záležející ve víceméně pravidelném, úmyslném a účelovém vynaložení energie, jejíž účinek záleží subjektivně v námaze nebo únavě, objektivně ve vytvoření užitečných produktů“. O definici pojmu práce z principu neusiluje ani sociologický interpretativní přístup. Pokud se lidem něco jako práce jeví, potom to tedy práce je, jak je v tomto případě možná parafrázovat Thomasův teorém o definici reálné situace. Od okamžiku, kdy Berger s Luckmannem [1999] vydali svou Sociální konstrukci reality (anglicky 1966), je možné o práci hovořit také jako o sociálním konstruktu: „...neexistuje trvalá nebo objektivní věc nazývaná prací, jsou zde jen aspekty sociálního jednání, které chápeme jako práci, a ty představují sociální organizaci“ [Grint

2003: 11].¹² Při pokusu o shrnutí různých pojetí pojmu práce lze tedy najít dvě krajní polohy:

- 1. práce jako činnost vymezující člověka, práce jako významný zdroj jeho identity a**
- 2. práce jako lidská činnost směřitelná na trhu, který vyjadřuje ústřední princip sociálních vztahů.**

Druhému pojetí pak odpovídá význam zde používaného termínu „placená práce“ a „trh práce“ a je ústředním pojmem pro zkoumání změn ve „společnosti práce“.

3.2 Uplatnění se na trhu práce

Každý dosud zaměstnaný člověk je přesvědčen o tom, že trh práce existuje a funguje, pokud mu jeho zaměstnavatel pravidelně a bez problémů vyplácí mzdu. Trh práce je ale mezi jinými, mnohem tradičnějšími sociálními institucemi téměř novinka a není to instituce nepostradatelná. Trh práce vzniká na určitém stupni vývoje výrobních prostředků: v případě primitivních výrobních technologiích potřebujících jen hrubou fyzickou sílu a základní zručnost je pro držitele moci výhodnější prosazovat své záměry násilím (např.

¹² Nakolik je toto subjektivní pojetí práce historicky podmíněno může ukázat malý exkurs do antiky: stará řečtina si vystačila bez obecného pojmu pro „práci“ a používala výrazy jako „ponos“ pro nutnost vykonávat nějakou bolestnou činnost, „ergon“ pro plnění úkolu – vojenského nebo zemědělského nebo „techné“ označující způsob provádění, techniku [Grint 2003: 14]. Spíše jen pro doplnění je na tomto místě zapotřebí znovu zmínit významnou snahu Hannah Arendtové provést inventuru různých přístupů k pojmu práce v rámci konceptu *vita activa*. Vycházejíc z formulací Johna Locka, Arendtová [1960] rozlišuje mezi prací nutnou pro přežití (*labour* – práce těla a pro tělo) a prací tvůrčí a proměňující svět (*work* – práce rukou, produkce umělého světa nových věcí).

donutit někoho postavit pyramidu); v případě vysoce vyspělých výrobních technologií zase naopak může docházet k tomu, že velká část nabízených lidských pracovních schopností není na trhu práce uplatnitelná, není po nich dostatečná poptávka. Uvolněnou pracovní sílu už nepůjde znovu směřovat ani do výroby potravin, ani do výroby zboží. Rozvoj výrobních technologií nesporně mimořádně zvýšil průměrnou životní úroveň v průmyslově vyspělých zemích. Triumf racionální produkce bohatství, který do značné míry dává za pravdu ekonomickému modelu jako správnému popisu vyspělé průmyslové společnosti založené na tržním principu, může být ovšem jen dočasným vítězstvím společnosti práce. Vývoj zaměstnanosti naznačuje „konec mýtu, že se nám díky práci daří dobře a díky více práce se nám povede ještě lépe“ [Ribolits 1997: 19]. Údaje za Českou republiku za posledních pár let dosvědčují, že pokračuje trend odchodu lidí z primární a sekundární sféry a dosud ještě zvyšování zaměstnanosti lidí ve sféře terciární.

Tab. 2 - Změny ve struktuře zaměstnanosti v ČR v letech
1970 až 1995¹³ (v tis. osob), zdroj: [ČSÚ 2001]

	Stav k 31.12.					
	1970	1980	1985	1989	1994	1995
Celkový počet pracovníků	4 957	5 154	5 294	5 433	4 807	4 940
v tom sféra :						
- primární (absolutní četnost)	784	634	627	629	323	297
relativní četnost (%)	15,8	12,3	11,8	11,6	6,7	6,0
- sekundární (absolutní četnost)	2 406	2 472	2 496	2 540	2 057	2 053
relativní četnost (%)	48,5	48,0	47,2	46,7	42,8	41,6
- terciární (absolutní četnost)	1 767	2 048	2 171	2 264	2 427	2 590
relativní četnost (%)	35,7	39,7	41,0	41,7	50,5	52,4

Předpoklad, že oblast služeb dokáže bez omezení přijímat pracovní sílu uvolněnou v primární a sekundární sféře, se ale ukazuje jako neoprávněný, jak je zmíněno jinde [Rifkin 2005].

Na zlepšování stavu zaměstnanosti se v ekonomicky vyspělých zemích s rozvinutým sociálním systémem stále více podílí stát (v případě Evropy můžeme pod tento termín zahrnout i Evropskou komisi). Nejenže jsou na státní úrovni stále častěji

¹³ primární sektor: zemědělství, myslivost, lesní hospodářství, rybolov; sekundární sektor: průmysl celkem (vč. dobývání nerostných surovin), stavebnictví; terciární sektor: ostatní odvětví OKEČ. Dnes podle údajů ČSÚ už jen cca 4 % v primární sféře

vypracovávají projekty na zlepšení zaměstnanosti v různých skupinách zájemců o práci (např. mezi „znevýhodněnými“ uchazeči o práci) nebo že regulace hospodářské politiky má posilovat určitá odvětví, která by bez těchto zásahů státu nebyla zcela konkurenceschopná. Stát sám je jedním z nejvýznamnějších zaměstnavatelů, jak lze ilustrovat třeba opět na číslech za Českou republiku. Pokud se počet zaměstnaných v Česku víceméně trvale udržuje na počtu něco málo přes 4 milióny, potom o něco více než třetina z těchto zaměstnaných dostává svůj plat z veřejných prostředků (jsou vedeni v rubrice „veřejný sektor“). Tento údaj ovšem nemusí znamenat pouze to, že z každých tří pracovníků v České republice je jeden placen z veřejných prostředků – ve skutečnosti jich bude více, protože z veřejných prostředků jsou hrazeny i práce prováděné soukromými firmami (výstavba komunikací, infrastruktury, velké množství různých nakupovaných služeb).

*Tab. 2 - Zaměstnanost ve veřejném a soukromém sektoru
v ČR v 1999 – 2003 (v tis. osob), zdroj: [Czech
Republic 2007]*

	1999	2000	2001	2002	2003
Zaměstnanci úhrnem (průměrné počty)	4 098,60	4 058,60	4 080,20	4 049,50	4 020,70
Veřejný sektor celkem	1 196,50	1 112,70	1 068,20	1 055,70	1 067,00
Soukromý sektor celkem	2 902,10	2 945,90	3 012,00	2 993,80	2 953,70

Na přidělování veřejných zakázek se podílí množství soukromých subjektů, které pak z veřejných peněz soukromě žijí. Stát je proto nejen významný přímý zaměstnavatel, ale zprostředkovaně živí další „soukromé“ subjekty. Má pak ovšem cenu ještě používat výraz „trh práce“? Ze sociologického hlediska je trh institucí zajišťující vyrovnávání nabídky a poptávky po zboží nebo službách, jde o instituci určenou pro zajištění směny, dnes tedy jde převážně o zajištění směny prostřednictvím peněz. Stát je ze sociologického pohledu institucí, která má primárně jiné funkce: centrální správu veřejných záležitostí (bezpečnost, pořádek, vzdělávání, kultura, právo, obrana...). Propojení těchto odlišných funkcí (směny a správy věcí veřejných) v to, co dnes představují vyspělé národní ekonomiky se svými „trhy práce“ je z hlediska

ekonomické teorie těžkým oříškem k rozlousknutí. Přílehavě současnou situaci, kdy se stát stále více mění na agenturu na podporu ekonomiky, vystihuje Erich Ribolits [1997: 88]: „Politika je tak významně redukována na 'pokračování ekonomie jinými prostředky'“.

Fungování „trhu práce“ v dnešních ekonomicky vyspělých společnostech také zpochybňuje nutnost dovážet pracovní sílu při současně vysoké míře strukturální nezaměstnanosti. Kdysi platilo, že prodejem své pracovní síly dělník získával prostředky na přežití. Dnes se stále zvětšuje okruh činností, které se z „trhu práce“ vydělují prostě tím, že díky sociální podpoře je dobře zajištěný státní občan není ochoten vykonávat. Z elegantní abstraktní rovnice pracovní teorie hodnoty pak nezbyvá mnoho, jestliže z jedné strany stále odebíráme něco, co už „prací“ není, protože to nikdo nechce dělat. Je namístě připomenout, že v Marxově teorii hodnoty se přitom uvažuje jen o produktivních činnostech – o výrobě. Oblastí služeb (terciární sférou, tedy tou oblastí, která i u nás zaměstnává přes polovinu práce schopného a k práci ochotného obyvatelstva – jinde jsou to až dvě třetiny zaměstnaných¹⁴) se Marx nezabývá. Těžko řešitelným důsledkem politiky dovozu pracovní síly je tak situace v dnešním Německu nebo ve Francii či Británii, kde se první generace dovezené „pracovní síly“ proměnila na státní občany

¹⁴ „V současnosti se počet pracovníků v v sektoru služeb pohybuje okolo 56 %. Ve srovnání s EU jde však stále o nízkou relativní hodnotu, neboť ve vyspělých tržních ekonomikách se tento sektor podílí na celkové zaměstnanosti téměř dvěma třetinami.“ Czech Republic, oficiální web ČR, dostupné na: <http://www.czech.cz/cz/ekonomika-podnikani-veda/vseobecne->, cit. 23.3.2007

s německým (francouzským nebo britským) pasem v generacích dalších. Nové generace těchto občanů mají pak samozřejmě právo na sociální podporu a už také odmítají vykonávat „podřadné“ práce. Potom je třeba opět importovat další pracovní sílu ze zahraničí.

Nejvýznamnějším vlivem, který proměňuje tradiční trh práce, je nástup moderních technologií. Tento vývoj brala vážně Hannah Arendtová před téměř 60 lety: „Už víme, aniž bychom si to přitom dokázali zcela představit, že se továrny v několika málo letech vyprázdní a že se lidstvo zbaví prastarých pout, která je bezprostředně váží k přírodě – tíhy práce a jha nutnosti“ [Arendtová 1960: 11]. Představy o světě automatizovaných továren a všudypřítomných čapkovských robotů ale byly zásadním způsobem korigovány reálným rozvojem technologií. Jestliže kdysi byl pozoruhodným výkonem představitosti popis automatizované továrny, kde bez zásahu lidské ruky do jednoho trychtýře padají dobytčata a z druhého konce vyjíždějí konzervy párků, boty, kufry a knoflíky [Kästner 1963], dnes je zřejmé, že automatizace se neomezila na to, že nahradí lidskou pracovní sílu silou mechanizovanou. Moderní technologie daly vzniknout výrobkům, které bez těchto technologií vůbec existovat nemohou. Lidská pracovní síla není technologií jen nahrazována, ale roste množství produktů (a přihlédneme-li k rozvoji informačních technologií tak i služeb), které jsou bez těchto technologií nemyslitelné. Lidský přínos ke vzniku výrobků vytvářených pomocí moderních technologií je třeba označit za vklad intelektuální, tvůrčí. Mezi jednotlivými

výrobky těchto špičkových technologií nelze uplatnit převod založený na množství společensky nutné práce (zde spíše „společensky nutné chytrosti“) vložené do takového výrobku, pokud ovšem neprovedeme zásadní přehodnocení pojmu „práce“. Jde o porovnávání kvalitativní, jež nelze jednoduše převést na ukazatele kvantitativní. Obtížím spojeným s dosažením vyrovnané nabídky a poptávky právě v oblasti práce bude zapotřebí věnovat větší pozornost.

Daniel Bell předpokládal, že dynamicky se rozvíjející oblastí postindustriální společnosti bude sféra kvalifikovaného zpracování informací – vzdělávání, věda a výzkum, tedy vlastně „kvartérní sféra“. Upozornil také na to, že „alokátory zboží“ se stávají veřejné mechanismy spíše než trh a „veřejná volba spíše než individuální poptávka se stává arbitrem služeb“ [Bell 1973: 159]. Podle Bella [1973: 80] také dochází k tomu, že výrobní síly (technologie) nahrazují sociální vztahy (majetek). Ve společnosti, kde začíná převažovat nový způsob produkce zboží a služeb, dochází k úpadku instituce nazývané trh práce a objevují se nové formy moci a poptáváno je jiné „zboží“, které je vysoce ceněno. Přestává být zájem o dělníkovu zručnost, pečlivost, trpělivost – tyto kvality má stroj ve vyšší míře. „V případě nebezpečí plynoucího z nastávající automatizace se mnohem méně jedná o ohrožení přirozeného života mechanizací a technizací jako jde spíše o to, že právě „umění“ člověka a s tím i jeho produktivita, by se mohly v nesmírně zintenzívněném životním procesu prostě ztratit, přičemž by tento proces pokračoval

dál automaticky, totiž bez toho, že by ještě vyžadoval lidskou námahu a úsilí..." [Arendtová 1960: 119]. Z ekonomického pohledu tak dochází k degradaci klasického trhu práce a k tomu, že z pohledu výroby je lidská pracovní síla stále postradatelnější. Ty vlastnosti, které jsou pro zaměstnavatele cenné dnes – znalosti, schopnost učit se, schopnost správně se rozhodovat a řešit problémy, nejsou v populaci rozděleny rovnoměrně.

V klasické pracovní teorii hodnoty bylo možné provést abstrakci lidské práce – šlo prostě o „společensky potřebnou“ práci, která zohledňovala jak osobní kvalitu dělníka, tak i stupeň zvýšení produktivity jeho práce díky uplatnění strojního výrobního zařízení. Dnes lze ovšem těžko vytvořit obdobnou abstrakci „potřebné duševní kapacity“, která by se dala volně na trhu směňovat. z hlediska organizace produkce je dnešní společnost v rostoucí míře elitářská a jako svůj hlavní zdroj vyžaduje intelektuální schopnosti distribuované v populaci naprosto nedemokraticky. Důraz začíná být přesouván na kvalitu „lidského kapitálu“, kterému se raději korektně říká „lidské zdroje“. Do centra pozornosti se tak opravdu dostává spíš univerzita než továrna, jak předpovídal Daniel Bell. Kromě zboží a služeb je v rostoucí míře vyráběna (nebo vychovávána) pracovní síla. Pro postavení zaměstnaného člověka je tato změna sice zásadní, ale není ještě úplně jasné, zda jde o výhru, pokud místo pouhé síly svalů a ochoty disciplinovat se na pracovišti zaměstnavatel vyžaduje i vůli a tvořivost a neustálou soutěživost pracovníků. Úspěch knihy Corine Maierové [2005] *Lenosti... bud'*

pozdravena mezi evropskými čtenáři naznačuje, že v tomto ohledu lze očekávat ještě zajímavý vývoj.

Jedním z nejžádanějších produktů se dnes stává „kvalifikovaný pracovník“, aniž by přitom bylo úplně jasné, co takovou vhodnou kvalifikací pracovníka vlastně je. Vzdělávání se stále více proměňuje v získávání kvalifikace nebo v proces rekvalifikace. Výnosným odvětvím začíná být výroba osvědčení o dosaženém stupni vzdělání a jedním z hlavních ukazatelů vyspělosti ekonomiky je údaj o podílu populace vybavené příslušnými standardizovanými certifikáty. Normalizace postihuje kromě výroby součástek i výrobu kvalifikované pracovní síly.

3.3 *Produkce pracovního úspěchu*

Schopnost moderních ekonomik produkovat téměř neomezené množství výrobků při stále menší potřebě lidské práce začíná ohrožovat rovnováhu takto založeného hospodářského systému. Úspěch tržního hospodářství byl do značné míry postaven na rovnováze masové výroby a masové spotřeby, resp. na „relativně fungující souhře mezd, cen a zisků“ [Ribolits 1997: 75]. Tato rovnováha však začíná být vinou moderních výrobních technologií narušována. Pro fungování moderní ekonomiky je sice stále zapotřebí masového konzumu, ale není už zapotřebí masy dělníků -

výrobců. Začíná se měnit definice bohatství – jestliže se víceméně podařilo distribuovat maximální hmotný prospěch maximu lidí, jak je nejčastěji definován cíl ekonomického liberalismu formulovaného podle myšlenek Adama Smithe, nelze dnes vlastnictví běžných spotřebních předmětů považovat za znak bohatství. Individuální úspěch se neměří tloušťkou peněženky, ale nedostatkovým zbožím se stávají žádoucí pracovní pozice. Soutěž o nedostatkové zdroje se přesouvá na jiné hřiště, než na kterém probíhala dosud.

Propojení veřejného a soukromého sektoru dává velkou moc špičkovým manažerům velkých podniků, kteří mohou formulovat strategie rozvoje celých odvětví. Do těchto klíčových pozic se dnes málokdo narodí, samo bohatství už není zárukou jejich získání, meritokratický princip přikazuje, aby se na rozhodující pozice probojovali lidé díky svým schopnostem. Jestliže pak ubývá práce, kterou by mohli vykonávat nekvalifikovaní nebo málo kvalifikovaní lidé (nebo taková práce prostě není atraktivní a je znovu vnímána spíš jako biblický trest), potom se velmi zvýší zájem o řídicí pozice, o pozice vyžadující vysokou kvalifikaci. Tento vývoj je opět v souladu s prognózou Daniela Bella týkající se růstu významu univerzity v postindustriální společnosti – totiž jako instituce oprávněné přidělovat tolik žádoucí oprávnění k úspěchu při dobývání atraktivních pracovních pozic. Propracovat se na pozici privilegovaného zaměstnance je cílem, ke kterému se lze dopracovat vlastním přičiněním. Tento trend ilustruje David Brooks [2001] v *Bobos*, když hned na začátku knihy o nové americké elitě

vybírání ukázky z rubriky sňatků v New York Times - zdá se, že už nefúzí jen majetky, ale tituly a postavení.

Zdroji moci a úspěchu, které jsou pak už téměř samozřejmě následovány vysokou životní úrovní a vynikajícím hmotným zabezpečením, jsou v dynamické ekonomice založené na rychlé inovaci: využití výsledků výzkumu a vývoje, znalosti a informace. Produkce těchto statků zatím automatizovaná není.

Zvýhodněnou skupinou pracovníků se stávají „symboličtí analytici“ Roberta Reiche [2002], kteří manipulují nikoli s hmotnými surovinami a z nich vyrobeným zbožím, ale zpracovávají a vyhodnocují informace. Největším bohatstvím firem tak mohou být schopnosti a kvalifikace zaměstnanců. Politikové v ekonomicky vyspělých zemích se z tohoto důvodu snaží zvyšovat podíl vzdělaného obyvatelstva a z „lidského kapitálu“ chtějí vytvořit základní zdroj ekonomického růstu. Lidské zdroje mají přitahovat zdroje finanční. Dochází k podpoře systémů vzdělávání, ovšem k podpoře zaměřené téměř výhradně na uplatnění absolventů vzdělávacích institucí v praxi, na jejich zaměstnatelnost. Soutěživost se přesunuje do vyšších pater – získané vysvědčení už neznamena snadnější přístup k atraktivní pracovní pozici. Pro tuto změnu používá Ulrich Beck termín „čekárna“ („předpokoj“): „... diplomy vystavené vzdělávacím systémem už nejsou klíčem k systému zaměstnání, nýbrž jen klíčem do předpokojů, v nichž jsou teprve rozdělovány klíče k dveřím...“ [Beck 2004: 246]. Certifikáty o vzdělání mohou pro okolí symbolizovat získání určitého kulturního

kapitálu, samy o sobě ale už dnes nejsou poukázkami na statusový vzestup. Zabraňují však vyloučení ze soutěže o atraktivní sociální pozice. Efekt masového rozdělování certifikátů o vzdělání Beck přirovnává k situaci na stadiónu, kdy si diváci v prvních řadách stoupají na špičky, aby lépe viděli. Postupně si na špičky stoupají i diváci v řadách za nimi, až nakonec stojí v nepohodlné pozici na špičkách všichni, aniž by nakonec někdo získal jakoukoli výhodu.¹⁵

Dochází tedy k tomu, že ten, kdo chce nabízet svou práci na trhu, se opravdu musí stát jedním z Brooksových *bobos* – musí investovat hlavně do sebe, do rozvoje své kvalifikace, do svého vzdělání. Zaměstnavateli neodevzdává už jen svou „abstraktní“ pracovní sílu, schopnost vyrábět, ale prodává sám sebe. „Jde o konečné prosazení se ‚ideologie ekonomické racionality‘ na úrovni sebeuplatnění se individuí na trhu. Definitivně je odzvoněno představě, která od Lutherových dob stále lidem straší v hlavách, že pracovní uplatnění člověka má něco společného s jeho schopnostmi a sklony, s jeho ‚povoláním‘ k něčemu“ [Ribolits 1997: 168].

Současný model ekonomické racionality už není ani ekonomický, ani racionální. Moderní výrobní technologie uvolňují lidské kapacity – není třeba tolik rolníků a pastevců, není už ani zapotřebí tolik manuálně zručných dělníků a řemeslníků. Je možné v nadbytku vyrábět spotřební předměty s tím, že se vyvinou nové mody konzumu založené už nikoli na nezbytnosti nebo třeba jen

¹⁵ v této souvislosti Ribolits [1997] připomíná poznámku Maxe Webera z *Wirtschaft und Gesellschaft*, který zmiňuje „certifikáty o vzdělání“ nahrazující „certifikáty o původu“.

užitečnosti výrobku nebo služby. Spotřeba založená na nabídce „značkových“ produktů a módnosti služeb má svá vlastní pravidla, která jistě stále fungují. Jestliže bychom se měli pokusit o podobně abstraktní úvahu, kterou provedl Marx při rozpracování své ekonomické a společenské teorie, mohli bychom hledat onoho společného jmenovatele, kterým byla v Marxově teorii „společensky nutná práce“, již bylo možné vyjádřit abstraktně a kvantifikovaně v penězích. Erich Ribolits připomíná, že zásadní změnou moderní ekonomiky je to, že už neprodukuje zboží, ale zisk: „Zvláštním a historicky unikátním rysem práce je to, že důvod pro spuštění pracovních procesů se zcela odpoutal od svého původního účelu – od produkce užité hodnoty. Ve všech v dějinách existujících společenských formacích jsme se setkávali s prací a s výrobou zboží v jejich bezprostřední hmatatelné podobě: jako s produkcí užité hodnoty a s její směnou za jinou užitnou hodnotu. v protikladu k tomu představuje vytvoření nadhodnoty primární pracovní motivaci moderní výroby, tj. jde v první řadě o to, že množství peněz investovaných do pracovních procesů má prací vzrůst. Co a jak má být vyráběno tak závisí – zvláště od doby, kdy může být kapitál bezproblémově přesunován do různých zemí – pouze na míře zisku, s níž má být investovaný kapitál zhodnocen“ [Ribolits 1997: 211].

Rozdíl mezi užitnou a směnnou hodnotou je samozřejmě znám, že důvodem kapitalistického podnikání je dosahování zisku, také není nový teoretický objev. Z definice kapitálu vyplývá, že

důvodem směny peněz za zboží a toho zase na peníze je zisk a ne spotřeba. V Ribolitsových úvahách je ale objevené to, že za hlavní vstup do ekonomických procesů, jejichž výstupem je jakékoli třeba nepotřebné, ale dobře prodejné zboží, nepovažuje izolovanou část lidských schopností, kterou lze prodávat v daném čase. Ribolits si pod placenou práci nepředstavuje několik hodin individuální fyzické síly nebo dovednosti prodaných zaměstnavateli. Tím, co dnes se zaměstnavatelem směňuje zaměstnanec, je celá jeho osobnost, veškerá jeho inteligence a tvůrčí schopnost. Do mechanismu směny na „trhu práce“, pokud tak ještě chceme označovat obchod s veškerými schopnostmi a talenty člověka, vstupuje místo abstraktní práce abstraktní člověk. Pracovník už neprodává část svého času, ale všechn svůj čas – svoje studium, zdokonalování svých schopností a dovedností, svoje kreativní myšlení vybrušované v době „odpočinku“.¹⁶ Workoholik v éře *bobos* už nepracuje tolik pro finanční zisk, jako kvůli dosažení úspěchu vyjádřeném získanou pracovní pozicí. Konkrétní práce není často to, co je třeba mít rád, atraktivní je prestiž práce. Loajalita k zaměstnavateli končí v okamžiku, kdy může zaměstnanec získat ještě prestižnější pracovní pozici u konkurence. Směnným vztahem, který obsahuje na jedné straně celou osobnost zaměstnance a ta je novým způsobem odměňována se budeme ještě zabývat později v kapitole 3.5, protože bude zapotřebí identifikovat i druhou stranu rovnice: co

¹⁶ Rovněž Marx hovoří o tom, že dělník se prodává jako celek, Míjí tím ale redukci dělníka na složky potřebné pro výrobní proces – dělník je „duchovně i tělesně stlačován na úroveň stroje a z člověka se stává jakási abstraktní činnost a břicho...“ [Marx 1978a: 14]

je za celou kultivovanou osobnost zaměstnance jako protihodnota směřováno.

3.4 Zaměstnanec v moderní ekonomice

Karel Marx patrně doufal, že se díky revoluci podaří osvobodit dělníka od dřiny, a Adam Smith asi věřil, že lidé sledující svůj vlastní zájem prospívají společnosti stejně dobře jako pilné včely svému úlu. Přesto se zdá neotřesená platnost postřehu Hannah Arendtové: „Už se mezi lidmi rozneslo, že masová společnost je daleka toho, aby uskutečnila stav ‚štěstí pro co největší počet‘; právě všeobecný stav stísněnosti, který se už blíží akutnímu, nakažlivému pocitu nešťastnosti, je nálada přepadající moderní masy v enormním rozsahu“ [Arendtová 1960: 121]. Jestliže tedy přibližně do 18. století neexistovalo nic, co bychom označovali jako „společnost práce“ a vůbec se jako „práce“ označovaly činnosti určené spíš pacholkům a slouhům, s nástupem průmyslové výroby a nového ekonomického učení se z práce náhle stala tvůrkyně všech hodnot. Pod pojem práce začínají být zahrnovány další aktivity – umělecké, tvůrčí, objevuje se duševní práce. „Byla objevena duševní práce spjatá s přenesením pracovního rytmu a pracovního stylu průmyslové manuální práce na výkony lékaře, faráře, vyššího

úředníka, obchodníka a samozřejmě také podnikatele“ [Ribolits 1997: 35].¹⁷ Práce se stala vodítkem pro určení třídní příslušnosti – tedy zdrojem identity nad jiné silným. Za nových podmínek, kdy nejvýznačnějším rysem moci už není ovládnutí území nebo výrobních prostředků, protože nejdůležitějším zdrojem bohatství se stává vlastnictví duševní (Tofflerovi hovoří o „supersymbolickém“ bohatství [Toffler, Tofflerová 2001: 64]), se zdrojem pracovní identity nemůže stát jen vztah k výrobním prostředkům – tyto prostředky vlastním nebo nevlastním. Pro *bobos* je výrobním prostředkem sám zaměstnanec, lépe řečeno jeho znalosti a schopnosti. Symbolický analytik ke své práci potřebuje relativně snadno dostupné nástroje – počítač a fungující komunikace. Je pak už jeho know-how, jak a kde dokáže získat potřebné informace a jakým způsobem je dále zpracuje a zhodnotí.

Základním kritériem pro vytváření pracovní identity je to, zda člověk vůbec zaměstnaný je nebo není. Za přirozené se pak dnes považuje, pokud člověk během svého pracovního vývoje mění opakovaně nejen zaměstnavatele, ale i svou profesi. „Flexibilita“ se stala sloganem dne a její aplikace na pracovním trhu je předzvěst konce práce v té podobě, jak ji známe dnes,“ říká Zygmunt Bauman [2002: 235]. Úspěšný pracovník musí disponovat schopností neustále přizpůsobovat soubor svých dovedností a znalostí tomu, co je momentálně požadováno. Jeho neustálé sebevzdělávání je pak

¹⁷ pův. cit. Wilhelm, Th. Das Arbeitsethos der Gegenwart im Lichte der deutschen Bildungsüberlieferung. In: Straatmann/Bartel (Hg.), *Berufspädagogik – Ansätze zu ihrer Grundlegung und Differenzierung*. Köln, 1975, s. 97

zaměřeno na dosahování aktuálně uplatnitelných poznatků: „Jako ‚vzdělaný‘ se jeví ten, kdo se přizpůsobil požadavkům na přizpůsobení se a zcela internalizoval tlak na celoživotní přizpůsobování sebe sama jako ‚zboží-pracovní síla‘. Nemá cenu usilovat o určité vyškolení, ale jen o trvalou ‚optimalizaci‘ sebe sama s ohledem na kvalifikace uplatnitelné na trhu. ... Celoživotní vzdělávání se stalo nesmyslnou náhražkou smyslu stejně jako tomu už dříve bylo v případě ‚nesmyslné‘ masové produkce. Pracovní proces ‚bez cíle‘ tak našel svého stále podobnějšího partnera v ‚nekonečném‘ procesu vzdělávání“ [Ribolits 1997: 169] .¹⁸

Sám proces neustálé proměny vykonávané práce, který je i na nižších pracovních pozicích způsoben překotným vývojem výrobních technologií, nedovoluje vytvořit dlouhodobě stabilní pracovní identitu. Metaforou pro tento proces je „tekutost“, jak tohoto termínu používá Zygmunt Bauman [2002]. Tento aspekt pak Bauman s ironií nazývá pokrokem: „Žijeme ve světě univerzální flexibility, v podmínkách akutní a bezvýchodné *Unsicherheit*, která prostupuje všechny aspekty individuálního života...“ [Bauman 2002: 217]. Vysoce ceněná schopnost pracovníka zastávajícího vyšší pracovní pozici (dnes se ovšem tento problém posouvá i do oblasti rutinní práce) neustále reagovat na nový vývoj v oblasti jak technologií, tak i na neustálé organizační změny a vylepšení, které provádí jeho zaměstnavatel, aby ještě lépe reagoval na potřeby

¹⁸ pův. cit. Geißler, K.A., Kutscha, G. Modernisierung der Berufsbildung - Paradoxien und Parodontosen. Oder: Was ist modern an der Modernisierung der Berufsbildung und ihrer Theorie? In: Kipp et al. (Hg.) *Paradoxien in der beruflichen Aus- und Weiterbildung. Zur Kritik ihrer Modernitätskrisen*. Frankfurt a.M. 1992, S. 16.

zákazníků, může mít ovšem za následek to, že nejlépe se v práci uplatní nezralá osobnost bez vyhraněné identity. Prosazují se spíše adolescentní osobnosti, které stále experimentují i se svými životy. Takovéto „kreativní oportunisty“ [Ribolits 1997: 179] pak zaměstnavatelé přijímají obzvláště rádi, protože právě nedozrálост a neukotvenost se stala předností: „... schopnost proměny sama se stala ctností, zcela nezávisle na obsahu, na tom, k čemu je vlastně člověk otevřen“ [Ribolits 1979: 179].¹⁹ Tento trend vyhledávat hlavně nehotové, víceméně adolescentní osobnosti se již delší čas projevuje preferencí mladých až velmi mladých zaměstnanců. S rostoucím věkem atraktivita zaměstnance pro zaměstnavatele obecně klesá.

Sociální identita je z velké části podmiňována přejímáním hodnot a norem převládajících v prostředí, které jedinec vnímá jako své okolí (může to přitom být velmi virtuální okolí úplně nezávislé na skutečném reálném „sousedství“). Oblast práce je stále velmi významným zdrojem individuální identity pro většinovou populaci v ekonomicky vyspělých zemích a tuto individuální identitu můžeme považovat za jakousi momentku, časový obrázek širších souvislostí sociální situace. Nejde o žádné odhalení – mapování obecnějších sociálních jevů se nejčastěji provádí tak, že se obraz skládá z jednotlivých fragmentů získaných dotazováním jednotlivců. (Vnímání práce mezi zaměstnanci v ČR bylo předmětem nedávno

¹⁹ pův. cit. Gebhardt, E. *Abschied von der Autorität. Die Manager der Postmoderne*. Wiesbaden : Gabler Verlag, 1991.

ukončeného dotazníkového šetření prováděného v SoÚ AV ČR [Čadová, Paleček 2006].) Pracovní situace lidí se ale nyní velmi rychle proměňuje pod tlakem vlivů, které lze málo řídit a regulovat jen politickými a sociálními opatřeními. Mezi rozhodující vlivy patří právě rozvoj výrobních technologií a automatizace výroby. Pokud změny v oblasti práce probíhají příliš rychle, nelze očekávat, že na individuální úrovni budou neotřesitelně internalizovány hodnoty odpovídající vnímání práce včera, pokud dnes jsou za platné vydávány hodnoty jiné. Z tohoto důvodu může být právě při získávání nových pracovníků dávana přednost osobnosti nehotové a neukotvené.

Zaměstnanec, který už si zafixoval některé pracovní hodnoty – například loajalitu, pečlivost a smysl pro detail – může být problematicky použitelný, pokud se momentálně dává přednost naopak právě flexibilitě, schopnosti rychle se rozhodovat na základě neúplného souboru informací a ochotě riskovat. Příprava pracovníka pro úspěch na trhu práce není jen o kvalifikaci, ale o formování osobnosti. „Mechanismus vznikání a zanikání pracovních míst má ekonomický charakter a v nejlepším případě má jen okrajovou souvislost s konkrétní kvalifikací postižených“ [Ribolits 1997: 177]. Zaměstnanec s příliš zafixovanými pracovními hodnotami minulosti se tak stává „zmetkem“ vzdělávacího procesu. Placený zaměstnanec nabízí zaměstnavateli svou otevřenost ke všemu novému a svou ochotu opouštět hodnoty, které byly shledány „starými a chybnými“.

Zdalo by se, že význam rozvoje výrobních technologií ve vztahu k formování osobní identity potvrzuje marxistický předpoklad o vztahu základny a nadstavby, kdy jednoznačně primární je právě rozvoj výrobní základny. Hovořili jsme o odlišení subjektivního a objektivního vnímání práce. Z weberovského pojetí práce nakonec vznikla oslava činnosti, která dává člověku smysl, opravňuje ho k pozemské existenci. Sociálnědemokratický Svaz zedníků Německa pozvedl sebevědomí svých členů už na přelomu 19. a 20. století tímto vyjádřením: „Práce zušlechťuje člověka, ježto jest nezdolným zdrojem lidství, humanity v nejlepším a nejčistším smyslu slova vůbec. Ona razí důstojnost lidstva a jeho úděl a tyto se skrze ni projevují. Už na nejnižších, nejprimitivnějších stupních nastupuje její zušlechťující vliv, práce rozvíjí všechna přirozená nadání člověka, zoceluje a disciplinuje jeho tělesné i duševní schopnosti, vymezuje přesný směr myšlení a probouzí a posiluje přesné pojmy, které se označují za ‚mravné‘ a ‚etické‘ a které slouží za normu lidského jednání“ [Ribolits 1997: 52].²⁰ Proti tomuto subjektivnímu postoji k práci zcela propojené se samou podstatou člověka pak stojí marxistický koncept abstraktní práce, která je zbožím a základem ekonomické hodnoty. V obou případech je ale technologický rozvoj a zmenšování potřeby lidské práce ve výrobě a službách rušivým elementem. Nakolik je důstojnost člověka ohrožována automatickým vysavačem nebo počítačovým programem pro rezervaci letenek –

²⁰ pův. cit. Frohme, K. Arbeit und Kultur. *Eine Kombination naturwissenschaftlicher, kulturgeschichtlicher, volkswirtschaftlicher und sozialpolitischer Studien*. Hamburg 1905. s. 81-2.

tedy něčím, co práci šetří? Jakou lidskou činnost dnes nazvat prací? Co naopak dělat se zbožím, jehož využitelnost začíná být pochybná?

Ukazuje se, že poskytování více volného času jako protikladu času stráveného prací nebude správnou odpovědí na problémy svázané s otázkou pracovní identity, jestliže se prodává se celá osobnost pracovníka a nejen jeho pracovní čas. Zbavením člověka dřiny a nutnosti zápasit o svůj krajíc chleba nedošlo k osvobození člověka: „neboť velká naděje, která inspirovala Marxe a nejlepší představitele dělnického hnutí ve všech zemích, že volný čas nakonec osvobodí člověka od nutnosti a uvolní produktivitu *animal laborans*, spočívá na iluzi mechanistického světového názoru, který předpokládá, že pracovní síla se stejně jako žádná jiná energie nemůže nikdy ztratit, a proto se, pokud není spotřebována a vyčerpána v plahočení života, automaticky uvolní pro „vyšší“ uplatnění. ... Sto let po Marxovi už až příliš dobře víme o klamnosti tohoto argumentu; zbylý čas *animal laborans* nebude nikdy vynaložen na nic jiného než na spotřebu a čím více času mu bude ponecháno, tím lačnější a nebezpečnější budou jeho přání a jeho choutky“ [Arendtová 1960: 120].

Ukazuje se, že mimořádné postavení, kterého se od 18. století dostalo placené práci, přestává být oprávněné. Trhliny zaznamenává takové ekonomické vnímání světa, které člověka definuje jen nabídkou placené práce na straně jedné a spotřebou zboží a služeb na straně druhé. Možná bude jednou z největších zásluh nástupu nových výrobních technologií právě to, že přispějí

k *zániku animal laborans*. Samozřejmě i nadále bude existovat ekonomická rovnice nabídky a poptávky a tržní stanovení ceny, která bude naznačovat poměr mezi nimi. Mění se však konkrétní obsah toho, co je nabízeno i poptáváno a rutinní placená práce není nenahraditelným zbožím, kterého by bylo málo a jehož cena by rostla.

3.5 Směna práce v postindustriální společnosti

Jestliže bylo poměrně jednoduché sestavit na začátku tohoto pojednání přehled, jakým způsobem je možné získat majetek, obtížnější už je pokus stanovit, co vlastně pod pojmem majetek či bohatství máme rozumět. Obsah pojmu bohatství se proměňuje s časem i místem. Při popisu proměnlivé podstaty bohatství bylo zapotřebí vycházet z té formy nedostatkových zdrojů, která byla pro určité historické období charakteristická. Stejně tak je každá základní forma bohatství charakteristická pro určitou historickou etapu spojena s odlišným způsobem uplatňování moci ve společnosti. Metaforicky můžeme tuto proměnu vnímání vzniku bohatství popsat tak, že nejprve bylo bohatství nalezeno či uloveno, později bylo možné majetek vypěstovat, v další epoše převládala představa, že bohatství lze vyrobit a dnes dominuje koncept „vymýšlení“ bohatství. Předchozí způsoby tvorby bohatství zůstaly

samozřejmě zachovány, ale ztrácejí svůj význam a převažující způsob tvorby bohatství je reflektován i v označení příslušné historické epochy. Také v industriální společnosti je sklízeno obilí, ale charakteristickým způsobem produkce bohatství je průmyslová výroba. Ve společnosti označované za společnost postindustriální, informační či znalostní se předpokládá, že tvorba bohatství je převážně funkcí intelektuální činnosti. Důraz je tedy položen na práci duševní – tedy přesně na tu práci, kterou Marx ve své teorii může vědomě zanedbávat, protože v době rozvoje kapitalismu 19. století šlo o marginální způsob produkce bohatství. Ve formě práce, kterou lze považovat za charakteristickou pro příslušné období, tak je vždy odražena forma moci, která je v dané epoše dominantní.

Přijmeme-li standardní sociologickou definici moci jako pravděpodobnost prosazení své vůle přes odpor druhých, tedy jako šanci, že donutím okolí podřídí se mým záměrům, potom je možné hovořit o určité základní, obecné moci bez rozlišení toho, v jaké oblasti je uplatňována. Moc či autorita se samozřejmě může projevovat různými způsoby. Weberovo rozlišování tradičního, charismatického a legálního panství či Montesquieho oddělení exekutivní, zákonodárné a soudní státní moci je vhodné srovnat s Marxovým pojetím třídní moci. Marxova teorie vychází z jednoznačné nadřazenosti moci ekonomické: moc ve společnosti drží ten, kdo vlastní výrobní prostředky.

Pokusme se zjednodušit problematiku moci tím, že zkonstruujeme jakýsi weberovský ideální typ moci: ve společnosti se

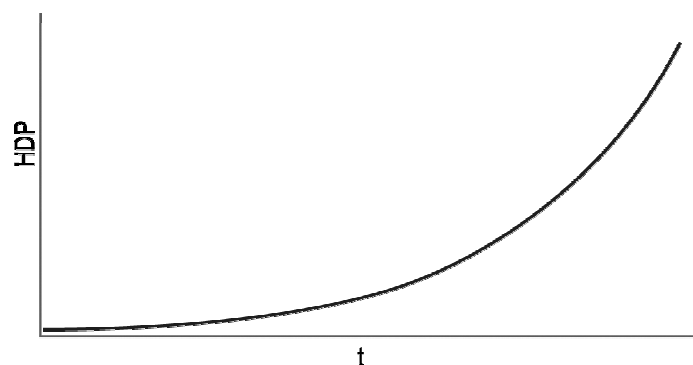
stabilní populací bude celkové množství moci také stabilní. Definujeme-li totiž moc jako pravděpodobnost prosazení vůle, potom v takovéto modelové společnosti dochází jenom k získávání moci jednoho na úkor druhého. Moc, kterou získám já nutně musí jiný ztratit. Jakkoli bude moc ve společnosti distribuována různě, celková míra moci zůstává stejná, neboť takto je moc definována: jako schopnost prosadit se proti jinému. V případě dvou osob je situace zřejmá: pokud v rozhodování o jedné věci, na kterou mají obě osoby opačný názor, neprosadí ani jedna z nich svou vůli proti vůli osoby druhé, potom mají obě osoby stejnou moc. Převážení vůle osoby jedné se děje na úkor vůle osoby druhé v odpovídající míře. Tento mechanismus přitom platí i pro naši hypotetickou společnost se stabilní populací. U takovéto společnosti můžeme míru moci považovat v čase za stabilní, ať už jsou různé formy distribuce moci různé – od například prosazení vůle jediného člena společnosti proti vůli všech dalších členů po demokratické rozhodování většiny proti menšině. Graficky pak lze takovouto stabilitu moci v čase jednoduše znázornit takto:

Obr. 1 - Stabilita moci

Tato stabilní míra moci vlastně odpovídá Marxově pojetí celkově stabilní míry hodnoty produkované ve společnosti bez ohledu na růst produktivity práce, jak je zde zmiňováno v kapitole 1.3. Proti tomuto grafu pak můžeme postavit graf, který vyjadřuje ekonomický růst stejné společnosti vyjádřený HDP, který je při jakékoli ideální stabilní hodnotě růstu HDP exponenciální:

Obr. 2 - Růst domácího produktu

Porovnání těchto dvou křivek dokládá, že není správné klást rovnítko mezi moc a majetek. Tímto prohlášením nemá být vyvrácena Marxova ekonomická teorie, která ostatně neklade rovnítko mezi růst užitné hodnoty, bohatství a stabilní hodnotou. Jde však o to, že ekonomické teorie vysvětlující fungování společnosti se zdají být funkční jen v určitém intervalu produkce bohatství - právě

v té době, kterou můžeme označovat jako období kapitalistické, tedy v době, kdy převažoval názor, že bohatství může být vyrobeno a že výroba je založena na směně práce. Marx se domníval, že forma kapitalistické směny zanikne vinou systémových vad kapitalismu – třeba snižující se mírou zisku způsobenou konkurenčním bojem. (Schumpeter měl naopak za to, že kapitalismus je ohrožen právě svými systémovými výhodami.)

Nejde o to, že svět bude revolučně změněn tak, aby odpovídal společenské teorii, jak chybně usilovali marxisté. Dochází spíše k destrukci takových ekonomických výkladů světa, které stále vycházejí z nadřazenosti produkční moci nad jinými formami mocenského uplatnění. Za největší nevýhodu ekonomického popisu společnosti, ve které došlo ke kvalitativně novému nesouladu mezi nabídkou a poptávkou, lze považovat to, že tento popis prostě nedává smysl. Přínos ekonomického popisu sociální reality spočíval v tom, že tento ekonomický model byl odůvodněn způsobem, jakým navrhoval cíl pokroku: bude zvyšován všelidský prospěch právě uspokojením masové poptávky. Ideální svět ekonomické teorie byl takový, v němž jsou uspokojeny potřeby člověka viděného jako konzumenta. V době zásadního převisu nabídky nad poptávkou, která musí být do značné míry uměle vyvolávána, se tento smysl vytratil: k čemu ještě více vyrábět další špendlíky ještě výhodnějším výrobním způsobem, pokud je už vlastně nikdo nepotřebuje? Při určité hmotné nadprodukci začíná být uspokojování spotřebního

chování nesmyslné, jestliže nepřináší opravdové zvýšení kvality života.

Dnešní výhled na zmnohonásobení spotřebních schopností obyvatelstva v Číně a zřejmě i v Indii vyvolává obavy, že rozhodně nedojde k odpovídajícímu masovému vzestupu pocitu globální lidské spokojenosti. Evropská zkušenost naznačuje, že čínský spotřebitel nebude za 5 let tolikrát spokojenější, kolikrát více zboží si bude moci opatřit. Ekonomický model je tedy jako použitelný popis společnosti vyčerpaný a do sebe zacyklený, pokud už nestojí na jiném myšlenkovém východisku, než je uspokojení materiálních potřeb lidí. Maximálního prospěchu pro maximální počet lidí už bylo ekonomickou formou ve vyspělých zemích dosaženo. Tento názor se opírá o výše zmiňovaný postřeh Ericha Ribolitse, že úspěch tržního hospodářství byl založen na rovnováze výroby a spotřeby, resp. na „relativně fungující souhře mezd, cen a zisků“ (viz citaci na str.97) – tedy právě v historicky omezeném období, kdy tyto podmínky panovaly.

Vzácné zdroje, o něž je usilováno, dostávají méně materiální podobu a tento posun se dotýká i směny práce. Zmínili jsme již dříve Rifkinovu myšlenku, že vítězi globalizace jsou vysoce kvalifikovaní odborníci nezbytní pro strategické rozhodování, s nimiž si špičkoví manažeři a investoři musejí dělit moc, protože jejich znalosti a nápady jsou „pohonnou hmotou naší informační společnosti“ (viz citaci na str. 72).

Práce a moc se těsně propojily v 19. století, v období klasického kapitalismu. To byla éra, kdy bylo možné vytvářet společenskou teorii, podle níž se moc přímo vázala na držení výrobních prostředků: složitost i cena výrobních prostředků dosáhla takového stupně, že přestalo být možné jejich vlastnictví pouze těmi, kdo s nimi pracovali. Ovládnutí výrobních prostředků soustředěných v továrnách novými konkrétními vlastníky podle Marxe umožňovalo uplatňovat moc kapitalistů nad dělníky tím, že jim kapitalisté odníмали část práce – kterou ovšem nemohli realizovat jinde, než právě v oné kapitalistou vlastněné továrně. Jediným odběratelem práce dělníků tak byli majitelé výrobních prostředků. Linie moci se jasně a zřetelně táhla tam, kam sahalo vlastnictví – výrobní prostředky buď vlastním a jsem kapitalista, nebo je nevlastním a pracuji na nich a jsem tedy proletář. K poruchám funkčnosti takového systému docházelo podle tradičního výkladu proto, že byla mylně předpokládána stabilní poptávka po produkci. Každá porucha ve vztahu zboží poptávky a nabídky se pak přelévala do oblasti nabídky a poptávky po práci a vedla k sociální nestabilitě. Marxistické řešení této situace pak bylo logicky ve změně vlastnictví – výrobní prostředky budou vlastnit ti, kdo s nimi pracují.

Ekonomický kolaps společností reálného socialismu, které údajně směřovaly k vědeckému komunismu, nelze interpretovat pouze jako důsledek odklonu od pravdivých zásad ekonomické vědy. Krach fungování těchto reálně existujících společností „osvobozené

práce“ byl založen právě na klamné vědeckosti ekonomické teorie, která chtěla svět měnit a nejen poznávat. Osvobození se od cyklických krizí kapitalismu mělo být dosaženo pomocí plánovaného hospodářství. Tak měly být navždy odstraněny poruchy trhu vycházející z nesouladu mezi nabídkou a poptávkou. Mělo být rovněž dosaženo ideální situace v oblasti práce a zaměstnanosti. Dělník by odvedl naplánované množství společensky nutné práce, za níž by byl spravedlivě odměněn, a mohl by si užívat jistoty osvobozeného světa bez ekonomického útlaku.

Za zásadní chybu této úvahy lze považovat právě jednostranné omezení vztahu nabídky a poptávky na záležitost ekonomicky racionální. „Reálně socialistický“ ekonomický model by jistě fungoval, kdyby se poptávka lidí omezila jen na ty výrobky, jejichž výroba by byla racionálně naplánována. Pokud by se spotřebitelé omezili ve svých přáních na jedinou modrou látku a na konfekční oblečení podle jednoho vzoru pro všechny, určitě by nebyl problém látky plánovaně vyrobit přesně tolik, kolik by bylo zapotřebí na oblečení všech pro potřebnou dobu. Plánování lidských potřeb mělo být jednoduché jako aritmetika. Tento předpoklad se ukázal jako mylný. Likvidací trhu zboží a služeb ovšem došlo rovněž k zániku trhu práce. K tržní směně patří jak svoboda volby, tak i potřebné informace, které mají oba aktéři směny. Mzda v socialistické ekonomice neodpovídala ceně odvedené práce, ale byla kdesi centrálně plánována a určována. Jakmile zanikla mzda

jako cena práce, kterou dělník prodával, stala se i práce velmi bezobsažnou.

Do značné míry problematická je ovšem směna práce i dnes, když přestává být jasné, co vlastně zaměstnanec se zaměstnavatelem za mzdu směňují. Jestliže bylo dříve možné uvažovat o tom, že pracovník je placen za množství práce, kterou odvedl, dnes je spíše placen za to, jak zvýší šance jeho zaměstnavatele na budoucí zisk, pokud ovšem považujeme zisk za cíl podnikání. V předchozích kapitolách je opakováno tvrzení, že formálně svobodná rutinní práce je dnes na ústupu a přestává být tím, oč je u zaměstnavatelů největší zájem. V informační, znalostní společnosti je důraz kladen na práci duševní a místo odměny za výkon provedený v minulosti je tedy nakupována pravděpodobnost úspěchu podnikání v budoucnosti. Jde jednoznačně o rizikové podmínky, kdy jistota je žádoucím artiklem. Duševní práce je natolik zvláštním druhem zboží, že i formy jejího směňování musejí být zvláštní. „Teorie směny a ekonomická teorie opírají svou elegantní jednoduchost o předpoklad, že každá činnost má své materiální *quid pro quo*. ... Jestliže směna není empiricky pozorovatelná, tak musí být vymyšlena, pokud má být udržena teorie, která ji předpokládá. V ekonomické teorii a teorii směny není místo vhodné pro altruismus ... žádný transfer nemůže být unilaterální, provedený jen z lásky k osobě nebo z lásky k činnosti. Neexistuje dávání bez braní“ [Friedson 1990: 154]. Eliot Friedson takto zdůvodňuje, proč se dnes v ekonomické teorii objevují koncepty psychických nebo kulturních

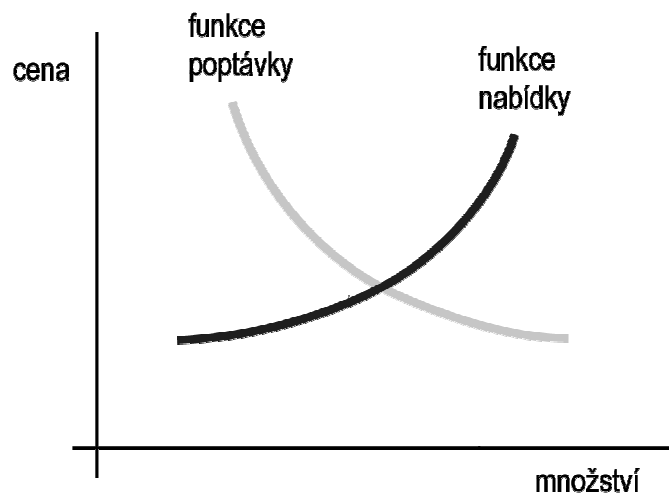
statků. Směna musí probíhat alespoň na rovině pocitů, emočního uspokojení, jakéhosi psychického zboží. Takové psychické a kulturní statky (ve formě kulturního kapitálu) jsou pak podle tohoto autora přijímány teorií jako legitimní měna. Tudy se ovšem vstupuje do světa metafor a symbolismu zcela odlišného od světa peněz a zboží, v němž tyto ekonomické teorie demonstrovaly svou sílu: je to svět, kde se míchají hrušky a jablka [Friedson 1990: 154]. Ekonomicky vysvětlitelná směna je směna probíhající na stejné úrovni – předměty za předměty, služby výrobní povahy za obdobné služby. Směna probíhající v různých úrovních, kdy se zapojuje rozhodování podmíněné internalizovanou soustavou hodnot, se jednoduchou směnou popsat nedá (připomeňme Weberovo neekonomické vysvětlení ekonomického chování).

Zkusme tedy přesto považovat práci za zvláštní druh zboží²¹ a připomeňme klasické znázornění tržní rovnováhy, jak je ukazováno ve většině učebnic ekonomie a odkud jsou převzaty dva následující grafy.²²

²¹ Friedsonův názor připouští práci, jež má *pouze* užitnou hodnotu – tato práce bez směnné hodnoty je u Marxe z teorie záměrně zcela vyloučena. Práci bez směnné hodnoty Marx za práci vůbec nepovažuje.

²² upraveno podle euroekonom.cz, dostupné na <http://www.euroekonom.cz/ekonomie/e4.html>, cit. 10.8.07

Obr. 3 - Rovnováha tržní směny

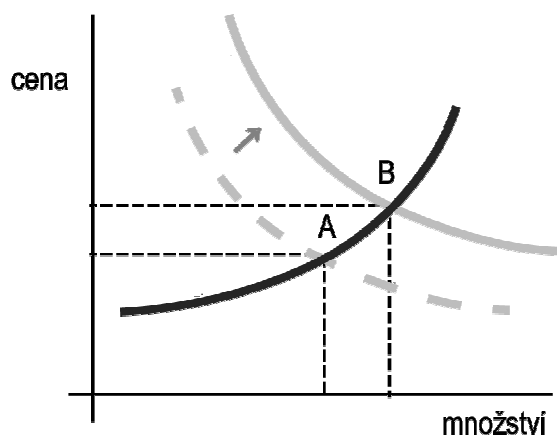
Z obrázku plyne, jak je cena vytvářena nabídkou a poptávkou: při rostoucí ceně bude stále více subjektů na trhu požadovanou komoditu nabízet, s klesající cenou bude na trhu udáno stále více produktu (služeb). Tato úvaha pěkně funguje, pokud do grafu za obecnou komoditu dosadíme například vepřové maso. Poroste-li cena vepřového, dodavatelé se budou snažit ho na trh dodat více, protože to pro ně bude výhodnější než dodávat skopové. Naopak spotřebitelé budou kupovat více vepřového tehdy, pokud jeho cena klesne. Průsečík obou křivek označuje cenu, kde se nabídka i poptávka setkávají, nad touto cenou bude kupující s nákupem váhat a nahradí vepřové výhodnějším skopovým, pod

touto cenou se producentovi nevyplatí vepřové vyrábět, pokud více vydělá na skopovém.

Jakmile v tomto grafu nahradíme obecnou komoditu prací, která je chápána jako určitý druh služby, jejíž cena se řídí nabídkou a poptávkou, ukáže se, že tento model právě dnes v období znalostní či informační společnosti přestává fungovat. Pokud bylo ještě v polovině minulého století představitelné, že zánik určité výrobní profese může být nahrazen vznikem profese jiné, kam by se uvolněná pracovní síla přesunula, tato úvaha je dnes chybná. Tkadleny snad bylo možné zaměstnat jako švadleny nebo čalounice, podobná náhrada není možná u většiny práce označené jako práce duševní. Vepřové maso může snad spotřebitel nahradit skopovým, pokud mu chutná, substituce jaderného fyzika neurochirurgem je obtížná. Vůbec zde neplatí převod jednoduché práce znásobením na práci složitou, jak se s problémem chtěl vyrovnat Marx (viz s. 31). Problém je právě v možnostech substituce: rozdělení intelektuálních schopností v populaci odpovídá normálnímu (Gaussovu) rozdělení. Nabídka je tak nutně limitována. Těžko zpochybňovat dnešní fungování instituce trhu obecně, ale v oblasti poptávky a nabídky práce ekonomický popis sklouzává do absurdity. Racionální ekonomická směna jako princip stanovení ceny práce selhává, pokud se dostáváme do situace, kdy se nabídka a poptávka vzdalují zcela zásadně.

Změnu poptávky ekonomové znázorňují takto:

Obr. 4 - Změna poptávky

Toto znázornění změny poptávky lze interpretovat tak, že z nějakého důvodu poptávka po komoditě vzrostla a průnik poptávkové a nabídkové křivky se přenesl do nového bodu B, tj. na vyšší ceně za vyšší množství.

V případě, že za komoditu opět dosadíme práci, můžeme tvrdit, že s rostoucí poptávkou po vysoce kvalifikované duševní práci roste její cena. Naznačená poptávková křivka má asymptotu v hodnotě 0, tj. úplně nedosažitelné zboží má nekonečnou cenu. Toto tvrzení (nekonečná cena nedosažitelného zboží) je nesmyslné v případě výrobků (nikdo takový výrobek nebude vyžadovat), ale

jestliže je dnes poptávána jedinečná kvalita lidského výkonu, umíme si dost dobře představit, že potřebujeme-li fyzika úrovně Alberta Einsteina, nenahradíme jej třemi jinými, také velmi dobrými, ale ne tak geniálními fyziky. Farmář může ve své nabídce substituovat vepřové hovězím, pokud je to pro něj výhodnější. Lidé nabízející se zaměstnavateli nemohou nabídnout nic jiného než sebe.

Pokud tedy ubývá poptávka po rutinní dělnické práci, může situaci nějaký čas pomáhat zlepšovat snaha vybavit co nejvíce lidí v populaci dokladem o absolvovaném vzdělání. Tento manévr však stejně ze švadlen jaderné fyziky neudělá, vzhledem k danému charakteru distribuce lidských schopností v populaci. V tomto případě dochází k selhání kategorie ceny, tj. ocenění práce, jako informace o situaci na trhu. Stále větší část populace (rozhodně více než ona běžně uváděna 4 - 5 % vždy nezaměstnatelných a o práci nestojících) nenajde zájemce, kteří by za jejich schopnosti pracovat platili. U nejžádanějších kvalit také přestane být cena rozhodujícím faktorem. Ve společnosti, kde je bohatství vymyšleno a ne pěstováno nebo vyráběno, je zapotřebí požadovanou kvalitu od pracovníka získat jiným způsobem. Duševní výkon nelze vynutit násilím, nelze jej ani jen mechanicky koupit a zaplatit. Musí být učiněna nabídka, kterou nelze odmítnout.

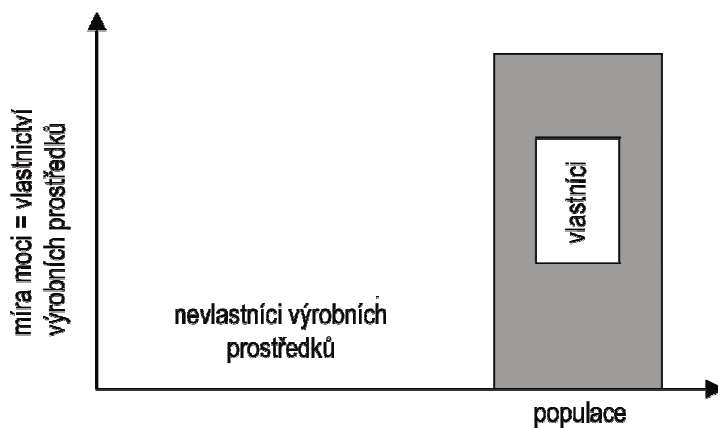
Vynořuje se znovu problém moci, která hledá vhodné formy, kterými by dosáhla svého uplatnění. Práce založená na duševní činnosti a na manipulaci se symboly nemůže být úspěšně vynucována jen násilím nebo jen zaplácena. Fungující pobídky

k práci do značné míry odpovídá převažujícímu charakteru této práce: u hrubé fyzické práce je možné ke zvýšení výkonu účelně využít hrubého fyzického přinucení, práce v období fungující tržní ekonomiky je stimulována ekonomicky mzdou a duševní práce vykonávaná ve společnosti označované jako znalostní či informační je nejlépe odměňována uspokojením potřeb z vyšších pater Maslowovy pyramidy. Je zapotřebí zapojovat psychologické i sociálně psychologické faktory a obracet se na potřebu seberealizace pracovníků, na porovnávání sociálního statusu, uspokojení zvědavosti a chuti poznávat, na zdolávání pocitů nejistoty. Brooksovi *bobos* jsou typem nového pracovníka, který není motivován jen finanční odměnou, ale musí být do práce angažován sofistikovanějším způsobem. K požadované práci tak už nelze dělníka donutit, nelze ji jednoduše koupit, ale je třeba jej přesvědčit, aby své schopnosti upřel stejným směrem, jakým si přeje jeho zaměstnavatel. Důležitá je v takovém vztahu schopnost regulovat informační toky a znalosti.

Změna ekvivalentu směny v případě placené práce ve srovnání tradiční (moderní) a informační (postmoderní) společnosti vychází ze změny postihující držení a ovládání efektivní moci.

Pokud za výkon efektivní moci bylo možné považovat držení výrobních prostředků, byla moc ve společnosti distribuována bipolárně:

Obr. 5 – Distribuce moci ve společnosti založené primárně na produkci zboží

Obr. 6 – Distribuce moci ve společnosti založené primárně na produkci znalostí

Představa, že vládnoucí moc ovládá informace a poznatky, se zdá být příliš zakořeněná v Orwellově 1984 a příliš připomíná

Velkého bratra. Při ovládání informací ale nejde o to, že bude veřejnosti tajeno soukromí hvězd showbusinessu nebo že budou z knihoven vyřazovány politicky nevyhovující svazky. Informace a znalosti tohoto typu nejsou podstatné. Pro dosažení a udržení moci jsou důležité informace technologického charakteru – nové výrobní postupy a obchodní strategie, informace finančního typu – investiční plány, bankovní operace. Tyto informace jsou přísně utajované a jejich význam a důležitost si každý uvědomuje. Od lidí, kteří pracují s takovými informacemi, nelze loajalitu jen odkoupit, ale je nutné nechat je do určité míry na moci participovat. Z podstaty své činnosti jsou lidé ovládající strategické informace součástí reálné moci. Hranice mezi těmi, kdo drží moc, už není tak přesvědčivě jasná, jako když jsme hovořili o moci typické pro klasický Marxův kapitalismus: moc se rovná vlastnictví výrobních prostředků. Z hlediska odměny za práci (toho, co se dnes za práci směňuje) znamená posun charakteru výrobních prostředků směrem k duševnímu vlastnictví to, že u vysoce kvalifikovaných pracovníků se odměna výrazně posouvá k zvyšování míry spoluúčasti na moci (rozhodování), zatímco u nekvalifikovaných pracovníků odměna za práci stále zůstává omezena jen na mzdu.

Omezíme-li se zde jen na problematiku práce, a to práce za mzdu, je prostředím, kde o práci můžeme mluvit nejčastěji, situace ve firmě, korporaci. Zde téměř nikoho nenapadne porovnávat podnikovou hierarchii s hierarchií vládnoucí v demokratické společnosti. Kromě upadající moci odborů (ty mají nejširší základnu

právě v pracovnících méně kvalifikovaných a snáze nahraditelných) jsou pravomoci a přístup k informacím ve firmě jasně odstupňovány. Zaměstnanec na nejnižším stupni firemního žebříčku ani neočekává, že se bude podílet na řízení firmy a ponese odpovědnost za strategická rozhodnutí. Jak je možné vidět na náhodně vybrané organizační struktuře velké firmy (viz přílohy 1 a 2), organizace začínají být tak složitými systémy, že je těžké srovnávat je tradičními formami společenského uspořádání.

V moderní velké organizaci nelze jednoduše identifikovat skutečné držitele moci a postavit je proti využívaným pracovníkům. Dnešní cena pracovníka je určována jeho přínosem ke zvýšení šancí firmy v budoucnosti. Jeho aktivity spojené s příštím úspěchem jsou tedy tou „prací“, která je nejvíce oceňována. Zřetelně se tak projevují rysy rizikové společnosti i v oblasti práce: podstata úspěchu firem a jednotlivců má často hráčský charakter, kariérní dráha pracovníků (snad s výjimkou míst s definitivou ve státní správě) není navždy zajištěna, pracovník se se svou prací většinou nemůže identifikovat, protože o jejích výsledcích bude rozhodnuto v budoucnosti.

Změny ve vnímání práce naznačují, že při pokusech o vytváření relevantních popisů fungování společnosti stále více přestávají platit modely ekonomické. Vysvětlování společenských procesů hlavně existencí instituce směny funguje jen pro historicky danou etapu. Z pohledu růstu produkce (můžeme si připomenout

obr. 2, který znázorňuje růst HDP) v této souvislosti lze navrhnout následující periodizaci:

- V období velmi výrazného převisu poptávky nad nabídkou ve společnosti není směna hlavním způsobem nabývání majetku; efektivní forma moci je moc fyzická, brutální.
- Pro etapu přibližné rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou (byť už i uměle vytvářenou poptávkou) lze směnu označit za základní formu nabývání majetku, bohatství je vyráběno; lze hovořit o uplatňování převážně ekonomické moci, práce je zvláštní formou zboží.
- Období zásadního převisu nabídky nad poptávkou ve společnosti, který je založen na rozvoji znalostí a duševním výkonu, nelze s úspěchem popisovat v termínech směny; moc spočívá v ovládnutí znalostí a informací. Jedinci schopní znalosti a informace efektivně využívat na základě této kvality participují na moci. Práce přestává být zbožím, jehož cena by se dala jednoduše vyjádřit: výsledky (duševní) práce se projeví v budoucnosti, hodnotí se předpoklady a šance na úspěch, mezi kvalitou duševního výkonu neplatí prostá ekvivalence (neplatí, že práce Einsteina = práci 3 průměrných fyziků). Ekonomický popis společnosti přestává být funkční. Efektivní forma moci spočívá

v uplatnění přesvědčovacích metod, využití způsobů neekonomické motivace.

3.6 Společenská dynamika z pohledu práce

Ekonomický výklad společnosti je v zásadě konsensuální, přestože může sloužit jako základ bytí i revoluční koncepci společenského vývoje. Marxova myšlenka třídního boje vychází z nespravedlnosti směny plynoucí z odnímání nadhodnoty, z nespravedlivosti založené v nesprávném rozdělení vytvořeného produktu, kdy manažerská a duševní práce jsou z teorie vyloučeny – hodnotu tvoří jen práce dělníka a jenom jejím odejmutím může majitel výrobních prostředků zbohatnout. Dnešní způsob produkce bohatství se dostává do opačné polohy: bohatství je tvořeno manipulací se symboly, duševní prací, a tradiční dělnická práce začíná být naopak vnímána téměř jako činnost parazitická, neboť ji lze nahradit technologií. Ekonomické vidění světa jej v zásadě vykládá jako prostor, v němž probíhá spravedlivá směna výhodná pro obě strany. Nabídka i poptávka se v teorii vždy protnou v rovnovážném bodě. Tržní směna ale přestává fungovat vždy, když je nerovnováha trhu ekonomickými prostředky neřešitelná (připomeňme si Clausewitzovu větu o válce jako pokračování politiky) – v případě omezených zdrojů jakéhokoli typu rozhoduje

převaha efektivní moci. Moderní zbrojní systémy opravdu jsou demonstrací síly a moci a prostředkem prosazení zájmů. Technokratický ekonomický přístup vždy doufá ve všemocnost technologie, která nějakým způsobem ubývající zdroje vždy nahradí – budou nalezena nová těžiště surovin, nové energetické zdroje, nová odbytiště pro nové produkty. Konflikt do modelu tržní ekonomiky nepatří.

Osvícenské představy o společnosti, kde jsou si všichni členové rovni a není rozdíl mezi aristokratem a občanem, jsou stejně jako představy o volném trhu, na němž mají všichni aktéři stejné šance, odvozeny z velké části ze změněné formy hromadné masové výroby způsobené uplatněním strojů. Tovární výroba vyžaduje masu vzájemně zaměnitelných dělníků a doopravdy vyvolává představu o lidské rovnosti: pracovní síla dělníka je u všech lidí téměř shodná a tato shodná síla produkuje všechno bohatství národů. (Mluvíme o dělníkovi, jehož úkolem je pracovat a nikoli myslet, jak jeho místo ve výrobním procesu jednoznačně vymezuje taylorismus.) Není náhoda, že vynález parního stroje můžeme datovat do roku 1765, Smithovo *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* bylo vydáno v roce 1776 a Bastila padla v roce 1789. Obraz dělníka vytvářejícího hodnoty je obrazem občana legitimizujícího politickou moc. Pojetí práce, s nímž se setkáváme dnes, tento egalitářský obraz zásadním způsobem narušuje a lze se domnívat, že obdobně dojde proměnou obecné vnímání moci.

Prosazení kvalitativních aspektů práce na úkor jejího kvantitativního pojetí omezuje prostor pro určování její efektivity založené na matematických metodách. Jednoznačné vypočítání přínosu práce, který nastane v budoucnu, a stanovení podnikatelského rizika není možné (zde si připomeňme brněnského rodáka Kurta Gödela a jeho věty o neúplnosti zaměřené na dokázání nemožnosti prověřovat pravdivost a odstranit nejistotu v matematických systémech). Dnešní ocenění hodnoty pracovní síly není založeno na exaktních ekonomických metodách. Je proto zapotřebí opatrnosti při spoléhání se na ekonomické analýzy nejen trhu práce – soudobý nárůst HDP v ekonomicky vyspělých zemích nebyl způsoben vyspělým ekonomickým řízením víc než technologickým pokrokem. Nesměšujme technologický pokrok s ekonomickým popisem společenského vývoje. Ani mikroprocesor, ani laser, ani mobilní telefon, ani lineární pohon a ani geneticky upravená kukuřice nejsou výsledky práce ekonomů, současná úroveň produkce není výsledkem ekonomické teorie, která je nejsilnější v tom, že dokáže dodatečně vysvětlit poruchy v ekonomickém chování systému, které nastaly a které nedokázala ani předpovědět, ani jim zabránit.

Vtažení faktoru moci do problematiky práce může výslednému obrazu dodat potřebnou dynamiku. Předpoklad konstantní míry moci ve společnosti vychází z myšlenkového postupu, který není zcela původní, ale snad vzhledem k jeho opakovanému použití už nelze hovořit přímo o plagiátorství, ale o využití metody myšlenkového

experimentu. S takovým popisem systému (nejen společenského), který je založen na volbě jednoho stabilního faktoru a k němu dynamicky vztaženým faktorům ostatním, se setkáme nejen u Marxe (koncept postaven na stabilní míře hodnoty v produkčním systému), ale i u Beckera (teorie stabilních preferencí i v případě zcela inovované nabídky). Obdobný postup najdeme ve fyzice (stabilní rychlost světla relativizující další faktory, geocentrismus, heliocentrismus, hledání archimédovského pevného fyzikálního bodu v mechanice).

Rozbor soudobých tendencí spojených se změnou charakteru práce naznačuje, že nelze podceňovat úlohu konfliktu a uplatnění moci v pracovní oblasti. Zdá se, že moc si jen převlékla kabátek a místo švihání důtkami a nákupu pracovní síly jsou uplatňovány metody psychologické motivace a participace na moci. Bývalá vedoucí třída společnosti – dělníci – ztratila na významu a dostává se na okraj zájmu. Do značné míry korupčním způsobem je nepotřebná pracovní síla upláćena formou sociálních opatření, pro udržení klidu v globálním rozměru jsou používány mohutné finanční transfery do ekonomicky špatně fungujících oblastí. (Praxe tzv. rozvojové pomoci se občas trefně označuje jako přesun finančních prostředků od chudých lidí z bohatých zemí bohatým lidem v chudých zemích.)

Změny postihující oblast práce signalizují obecný posun fungování vyspělých společností – překvapující netečnost, s níž se zdají vládnoucí kruhy vyspělých, hlavně evropských zemí přijímat

útoky na své hodnoty, naznačují, že ostřelovány zjevně nejsou samotné základy současné moci. Demokratické instituce, které byly spojovány s efektivnějším fungováním vyspělých zemí, přestávají být prvořadě významné pro udržení a posílení reálné moci. Připusťme, že princip většinového rozhodování je v moderní firmě nefunkční, a nebude zřejmě potřeba jej dlouhodobě zachovávat ani v oblasti politického uspořádání společnosti. Moc „pracujícího lidu“ se zmenšila pod kritickou hranici – důležitost proletariátu spočívala hlavně v tom, že dodával onu živou pracovní sílu, která je dnes stále méně potřebná a lze ji nahradit pracovní silou lokalizovanou kdekoli jinde na planetě. Není správné hovořit o selhávání moci a o její nefunkčnosti, jen bitevní pole se posunulo mimo oblast organizovaného hnutí pracujících a vlastně mimo oblast občanské společnosti vůbec. Možná se zase objeví ona občas využívaná „smetiště dějin“, patrně ale na nich skončí dočista jiná veteš, než kterou si dokážeme představit dnes.

Literatura:

- Albrow, Martin 2000. "Vítejte do globálních časů". In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 21-40.
- Arendtová, H. 1960. *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper & Co Verlag.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.
- Beck, U. 2000a. "Wohin führt der Weg, der mit dem Ende der Vollbeschäftigungsgesellschaft beginnt?". In *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp. Pp 7-66.
- Beck, U. 2000b. „Na cestě do jiné moderní doby“. In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 41-60.
- Becker, Gary S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing,
- Bell, D. 1973. *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*. New York: Basic Books.
- Berger, P.L., Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Biblií svatá 1909 (podle posledního vydání kralického z roku 1613).
 Praha: nákladem britické i zahraničné společnosti biblické.
- Brooks, D. 2001. *Bobos – Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán.
- Čadová, N., Paleček, M. (eds.) 2006. *Jak je v Česku vnímána práce*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Dahrendofr, Ralf 2000. „Nejspolehlivější záruka svobody“. In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 79-96.
- Devlin, K. 2002. *Jazyk matematiky – Jak zviditelnit neviditelné*. Praha: Argo a Dokořán.
- Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000. "... und was machen Sie so im Leben?". In *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp. Pp. 108-121.
- Durkheim, E. 2004. *Společenská dělba práce*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Fourastie, J. 1969. *40 000 hodin*. Praha: Mladá fronta.
- Friedman, G. 1970. *Rozdrobená práce*. Praha: Práce.
- Friedson, E. 1990. *Labors of Love in Theory and Practice: A Prospectus*. In: Erikson, K., Vallas, S. P., eds., *The Nature of Work . Sociological Perspectives*. New Haven and London American Sociological Association Presidential Series and Yale University Press.
- Fromm, E. 1993. *Strach ze svobody*. Praha: Naše Vojsko.

- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Gorz, A. 2000. *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Grint, K. 2003. *The sociology of work. The Introduction*. Cambridge, Oxford, Malden: Polity Press.
- Gross, P. 2000. "Všechno je možné". In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 97-116.
- Heitmeyer, Wilhelm 2000. "Nedostatek uznání ". In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 117-136.
- Chomsky, N. 1966. *Syntaktické struktury*, Praha: Academia.
- Jan Pavel II. 1991. *Laborem excercens – O lidské práci*, encyklika z 14.9.1981. Praha: Zvon.
- Kästner, E. 1963. *35. května*. Praha: SNDK.
- Lévi-Strauss, C. 1999. *Rasa a dějiny*, Brno: Atlantis.
- Liessmann, Konrad P. 2000. "Im Schweiß deines Angesichtes". In *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp. Pp. 85-107.
- Maier, Ch. 2000. "Das Problem der Arbeit in seinen Zusammenhängen". In *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp. Pp. 67-84.

- Maierová, C. 2005. *Lenosti... buď pozdravena!*, Praha: Rybka Publishers.
- Mannheim, K. 1964, *Wissenssoziologie*, Berlin: Luchterhand.
- Mannheim, K. 1991, *Ideologie a utopie*, Bratislava: Archa.
- Mareš, P. 2004. Od práce emancipující k práci mizející. *Sociologický časopis*. 2004, vol. 40, No. 1-2.
- Marx, K. 1978a. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Svoboda.
- Marx, K. 1978b. *Kapitál - kritika politické ekonomie*. Díl 1, kniha 1, Výrobní proces kapitálu. Praha: Svoboda.
- Morrison, K. 2003. *Marx, Durkheim, Weber – Formations of Modern Social Thought*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Mumford, L. 1947. *Technika a civilizace*. Praha: Práce.
- Nippel, W. 2000. "Erwerbsarbeit in der Antike". In *Geschichte und Zukunft der Arbeit*, Kocka, J., Offe, C. (eds.). Frankfurt/New York: Campus. Pp. 54-66.
- Offe, C. 1996. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge: Polity Press.
- Offe, C. 2000. "Společnost práce". In *V jaké společnosti vlastně žijeme*, Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství. Pp. 193-203.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON.
- Platón 2005. *Ústava*, Praha: OIKOYMENH.

- Reich, R. B. 2002. *Dílo národů – Příprava na kapitalismus 21. století*, Praha: Prostor.
- Ribolits, E. 1997. *Die Arbeit hoch? Berufspädagogische Streitschrift wider die Totalverzweckung des Menschen im Post-Fordismus*. Wien: Profil.
- Rifkin, J. 2005. *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Sobotka, M. 1964. *Člověk a práce v německé klasické filosofii*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Steingart, G. 2006. *Weltkrieg und Wohlstand*. München: Piper Verlag. Podle: Niedergang der USA. Das Kraftzentrum schwächelt. *Spiegel on line*. 17. September 2006 [cit. 17.09.06]. Dostupné z <<http://www.spiegel.de/wirtschaft/0,1518,437160,00.html>>
- Šimek, D. 1996. *Otevřená práce*. Olomouc: Nakladatelství Univerzity Palackého.
- Toffler, A., Tofflerová, H. 2001. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.
- Weber, M. 1965. *Die protestantische Ethik – Die Berufsethik des asketischen Protestantismus*. München und Hamburg: Siebenstern Taschenbuch Verlag.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : OIKOYMENH.

Internetové zdroje

ČSÚ 2001. dostupné na:

<<http://www.czso.cz/cz/cisla/1/15/fakta/ekakt91.htm>>, cit.
20.4.2007.

Czech Republic 2007. dostupné na:

<<http://www.czech.cz/cz/ekonomika-podnikani-veda/vseobecne-informace/zamestnanost/zamestnanost-v-cislech/>>, cit. 20.4.2007.